

ŽIDOVI U NAŠIČKOM KRAJU

Zbornik radova

Našice, 2011.

Izdavač:
UDRUGA ZA HRVATSKU POVJESNICU NAŠICE

Za izdavača:
Nada Tomašević

Urednica:
Silvija Lučevnjak

Lektura:
Jasmina Brkić
Marija Buha
Andrea Hrastov
Silvija Šokić

Grafički urednik:
Zvonko Pinter

Tisak:
TISAK d.o.o. Našice
Digitalni tisak
Kralja Tomislava 4, Našice

Prednja korica:
Fotografija našičke sinagoge, 1900.
(vl. Zavičajni muzej Našice)

Stražnja korica:
Tihomir Maroević, Židovsko groblje u Našicama, 2011.
Šafrani na našičkom židovskom groblju (foto J. Kršan)

ŽIDOVIMA U NAŠICAMA DO HOLOKAUSTA

O Židovima se u Našicama malo zna, iako su zabilježeni oko Našica već krajem 18. stoljeća. Zahvaljujući radovima Zvonimira Brdarića¹ i Hrvoja Volnera,² ipak smo upoznati s poviješću našičkih Židova, no još uvijek je to nedovoljno da bi se našička židovska zajednica sagledala u cjelini. Iako će ovaj rad donijeti brojne nove podatke o njima, niti on ne predstavlja sintezu povijesti Židova u Našicama, jer nam još uvijek prethode godine istraživanja arhivske građe, publikacija i drugih dokumenata. Međutim, da bismo mogli napisati kratku povijest Židova u Našicama trebalo bi krenuti od samih početaka doseljavanja Židova u Slavoniju koja su započeta neposredno nakon protjerivanja Osmanlija iz nje i ponovne uspostave našičkog vlastelinstva.

DOSELJAVANJE ŽIDOVA U NAŠICAMA I DEMOGRAFSKI RAZVOJ NAŠIČKE ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE DO KRAJA PRVOG SVJETSKOG RATA

Nakon odlaska Osmanlija i smirivanja ratnog stanja u Slavoniji, carska komisija je dobila zadatak da organizira komorsku upravu u Slavoniji, jer su novostečene zemlje stavljene pod upravu Dvorske komore. Predsjednik komore trebao je provesti popis ljudi i zemljišta i utvrditi vlasnike posjeda, zatim ugovoriti obveze sa stanovništvom, a područje podijeliti na upravna područja. Posjedi, pa prema tome i bivše našičko vlastelinstvo moglo se vratiti samo onim vlasnicima koji će ispravama jasno dokazati da su bili njegovi vlasnici, a ostale će rasprodati. Nakon toga je našičko vlastelinstvo davano zaslužnim visokim austrijskim časnicima, odnosno prelazilo je iz ruke u ruku, sve do 1734., kada je prodano (potvrđeno od Marije Terezije tek 1752.) barunima Josipu i Ignacu Pejačeviću u čijim će rukama biti sve do 1945. godine. Sredinom 18. stoljeća našički

posjed se sastojao od trgovišta Našica i susjednih sela: Gradac, Selna (Seona), Ceremošnjak, Zoljan, Vukojevci, Podgorač, Gornja Motičina, Klokočevac, Šušnjari (Sušine), Pribiševci, zatim dobara: Stipanovci, Đurđanci, Ostrošinci i vlastelinskog alodija: Sv. Martina, Kršince i Ribnjaka. Nakon uspostave triju slavonsko-srijemskih županija 1745., Našice i našičko vlastelinstvo pripadaju virovitičkoj županiji, čije je sjedište prebačeno u Osijek. Virovitička županija je 1745. podijeljena na tri okruga: virovitički, osječki i đakovački, a oni na distrikte. U virovitičko okružje ulazile su Virovitica, posjed Bukovica, jedan dio Valpovštine, Retfala, vlastelinstvo Aljmaš, Dalj i Erdut, a đakovački okrug dijelio se na vlastelinstva (dominium) đakovačko, našičko i orahovačko.³

Od ponovne uspostave našičkog vlastelinstva s kraja 17. i početka 18. stoljeća, zabilježene su i prve vijesti o Židovima na prostoru Slavonije. Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, Židovi u nju dolaze prvo kao zarobljenici, pregovarači i na kraju kao dobavljači oružjem i živežnim namirnicama austrijskoj vojsci.⁴ Zbog očitog pokušaja pojedinih židovskih trgovaca da se nasele u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i molbi Hrvatskog sabora koji daje instrukcije svojim delegatima da se na Ugarskom saboru potvrdi da je katolička vjera jedina priznata u Hrvatskoj, Ugarski je sabor donio zakonski članak 19./1729. kojim je potvrdio Židovima zabranu

¹ Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama, Našice, 1996.; Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama/Novi Omanut, 18.-19., Zagreb, 1996., str. 1-6.; Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama //Našički zbornik, 3., Našice, 1997., str. 165-169.; Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama //Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb, 1998., str. 406-423.

² Volner, Hrvoje. Demografska kretanja Židova u kotaru Našice u 19. i početkom 20. stoljeća//Scrinia Slavonica, 5., Slavonski Brod, 2005., str. 462-484.

³ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA,) Virovitička županija, Protokol, knjiga 1.; Sršan, Stjepan. Našičko vlastelinstvo nakon odlaska Turaka (1687.-1848.)//Našički zbornik 1, Našice, 1994., str. 28-36.; Landeka, Marko. Dvjestopadeset godina Virovitičke županije (1745.-1995.)//Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 4., Osijek, 1997., str. 45-53.; Valentić, Mirko. Iz povijesti Virovitičke županije//Hrvatska na tajnim zemljovidima- Virovitička županija, Zagreb, 2002., str. 44.; Šišić, Ferdinando. Županija Virovitička u prošlosti, Osijek, 1896., str. 95-100.

⁴ Frejdenberg, Maren. Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka, Zagreb, 2000., str. 170-171.; Lebl, Ženi. Do „konačnog rešenja“- Jevreji u Beogradu 1521.-1942., Beograd, 2001., str. 44.

naseljavanja u zemljama hrvatskog kraljevstva.⁵ Budući da je spomenuti zakonski članak bio vrlo nedorečen, omogućio je hrvatskim i slavonskim gradovima, ali i županijama, da po vlastitom nahođenju dopuste ili ne dopuste „privremena“ zadržavanja, kao i trgovinu Židova po nekoliko dana.⁶ Daljnje ograničavanje dolaska Židova u Slavoniju dogodilo se 1745. godine kada je došlo do razgraničenja vojničkog od civilnog područja.⁷ Nakon podjele na vojnički (formirane su pukovnije: Građiška, Brodska i Petrovaradinska) i civilni (formirane su županije: srijemska, požeška i virovitička), na civilni se dio počela protezati odluka o zabrani doseljavanja Židova, no to i dalje nije spriječilo Židove da povremeno dolaze trgovati na sajmove u Slavoniju. Da se ovog zakona niti vlasti nisu strogo pridržavale, govori i činjenica da su dvije židovske obitelji od Marije Terezije dobile dozvolu da se privremeno nasele u osječkom Donjem gradu (od 1746. do 1753.). Iznimku ovoj zabrani činile su i one obitelji koje su naseljavale vojne komunitete: Zemun i Petrovaradin u vojno-graničnom području.

Od sredine 18. stoljeća, pa sve do aneksa *Patenta o vjerskoj toleranciji* Josipa II. (1780.-1790.), Židovi su u Slavoniju dolazili povremeno, prolazili su njome i trgovali bez dozvole naseljavanja. Veliki korak prema stalnom boravku učinio je već spomenuti Patent *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* izdan 1783. kojim je omogućeno trajno naseljavanje Židova u civilni dio Hrvatske i Slavonije. Od tada se prati kontinuirani razvoj židovskih zajednica u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji.⁸ Od slavonskih županija, Židovi su prvo zabilježeni na teritoriju požeške županije (posjed Pleternica-Kutjevo), a nakon toga, doseljavaju se i u ostale dijelove Slavonije, pa tako i u Našice. Što je Patent, odnosno dozvola naseljavanja značila za Židove, govori proveden prvi popis 1785./1787., za Josipa II., koji je u Hrvatskoj popisao već 18 židovskih obitelji sa 111 članova. Od tog broja, u požeškoj županiji živjele

⁵ HDA, Acta banalia, fascikl 22., br. 28./1756. od 4. veljače 1756. (film Z-18.); Gross, Mirjana - Agneza Szabo, Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća, Zagreb, 1992., str. 418; Bresztyenszky, Šandor. Izraelićani i vršenje patronatskog prava, (preštampano iz Katoličkog lista), Zagreb, 1890., str. 6; Corpus Juris Hungarici-Magyar Törvénytar., 1657.-1740., Budapest, 1900., str. 674.

⁶ Dobrovšak, Ljiljana. Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.), doktorska disertacija, Zagreb, 2007., str. 45.

⁷ Sršan, Stjepan. Inkorporacija Srijema i donje Slavonije Hrvatskoj ili uspostavljanje civilne vlasti 1745. godine// Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja Matice hrvatske-Vinkovci, br. 12., Vinkovci, 1995., str. 65-82.

⁸ Dobrovšak. Razvoj, str. 78-86.

su dvije obitelji sa 12 članova, u virovitičkoj tri obitelji sa 17 članova i u srijemskoj nijedna.⁹ Nažalost, spomenuti popis ne spominje gdje su te tri židovske obitelji u virovitičkoj županiji živjele, no možemo pretpostaviti da su bile naseljene oko ili u samim Našicama, jer nas na to upućuju neki drugi podaci.

Nakon ovog ne baš preciznog popisa, do službenog popisa iz 1857. godine provedeni su još neki sumarni, isto tako neprecizni popisi tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, koji govore samo o ukupnom broju Židova ili židovskih obitelji u Hrvatskoj. Međutim, zahvaljujući nekim drugim izvorima, prvenstveno popisima tolerancijske takse koji se provode u Monarhiji od 1749., a u Hrvatskoj i Slavoniji od 1783. godine, možemo s pretpostavkom izvoditi brojčano stanje Židova u virovitičkoj županiji, đakovačkom kotaru i Našicama. Iako tolerancijski popisi nisu baš precizni jer ne popisuju sve prisutne Židove po županijama ili mjestima te je često broj Židova za neko mjesto uračunat u ukupan broj Židova u županiji i ponekad ne znamo gdje su točno nastanjeni, ipak su nam ti popisi vrlo važni jer nam pružaju prve vijesti o židovskim obiteljima u Hrvatskoj, prema tome i u Našicama.¹⁰

Kada su se točno Židovi doselili u Našice još uvijek je nepoznato, ali prema nekim dokumentima, pretpostavlja se osamdesetih godina 18. stoljeća. Ako je za vjerovati dokumentima, prvi se Židovi u Našicama pojavljuju neposredno nakon Patenta, što upućuje na činjenicu da su očitobivali na ovim prostorima i prije 1783. godine i službenog odobrenja naseljavanja na ove prostore. U rukopisu *Zapisnika franjevačkog samostana Sv. Antuna Padovanskog u Našicama / Protocollum Antiqui Conventus divi Antonii Thavmatvrgi Nassicis* koja se vodi od 1739. do 1864., navedeno je da je u Našicama u samostanu 1784. pokrštena Židovka Sara Jacob Salamonis.¹¹

O prvim židovskim obiteljima u Našicama govori i popis virovitičke županije iz 1795. godine. On

⁹ Karaman, Igor. Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II.-1787.//Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 29., Novi Sad, 1961., str. 89.-90.; Bihl, Wolfdieter. Das Judentum Ungarns 1780.-1914.//Studia Judaica Austriaca, bd.III., Eisenstadt, 1976., str. 17.; Erceg, Ivan. Pripreme i struktura Jozefinskog popisa//Acta Historico-oeconomica, vol. 18., (1.), Zagreb, 1991., str. 15-16.

¹⁰ Dobrovšak. Razvoj, str. 164-165.

¹¹ Na ovaj podatak uputio me je kolega Milan Vrbanus, te mu se na tome zahvaljujem. Franjevački samostan sv. Antuna Padovanskog u Našicama, rukopis, Protocollum Antiqui Conventus divi Antonii Thavmatvrgi Nassicis, sv. I (1739.-1864.), Annus 1784. /p. 70/ Novembris 25. *Per multum venerandus pater Laurentium Fünkner Sara Jacob Salamonis iudaea in ecclesia nostra baptisata est.*

navodi židovske obitelji koje su se 1795. nalazile na teritoriju županije, ali ne i gdje su naseljene, osim samih Našica koje su posebno izdvojene. Na prostoru virovitičke županije bilo je 25 židovskih obitelji sa 117 članova i to: Michael Krain (4), Salamon Firenbach (2), Michael Singer (6), Isac Krausz (8), Samuel Pfeifer (5), Herschel Poliak (3), Jacob Felner (8), Jacob Grünbaum (5), Moises Gertner (6), Salamon Mautner (6), Jacob Müssel (6), Moises Herschel (1), Joseph Poliak (9), Adam Maszauer (8), Philip Beck (6), David Poliak (2) Bernard Beck (6), Jacob Robenstein (5), Löbl Moises (3), Adam Valter (5), Marchus Fröling (2), Löbl Küß (prezime je ustvari König) (2), Salamon Kirschner (3), Martin Fajz (Fasl, op.a.) (4) i Jacob Solinger/Sellinger (2). Uz ovaj popis dodan je i popis samo za Našice (*oppide Nassicz*) u kojima su 1795. godine živjele obitelji: Adama Valter, Löbla Küß, Salamona Kirschner (Kurschner/ Kerschner op.a.) i Marcusa Fröling (Fröhlich).¹² Iz ovog razdoblja nalazimo i podatak u matici umrlih Rabinata Orahovica,¹³ gdje se navodi da je Kali Schönfeld umrla 1870. u starosti od 74 godine, odnosno da je rođena u Našicama 1796. godine.¹⁴ U matičnim knjigama rođenih spominje se Babika Müller, rođena 1799. u Našicama od oca Saula (Salamona) Kempnera i majke Emilie. Ona je u matičnu knjigu upisana naknadno, vjerojatno 60-ih godina, jer se uvodi pod prezimenom svojeg supruga Salamona Müllera za kojeg se udala dvadesetih ili tridesetih godina 19. stoljeća (nažalost, ne znamo kada se Babika udala za Salomo-

na jer nam nedostaju matične knjige vjenčanih iz razdoblja prve polovice 19. stoljeća, ali je prema nekim pokazateljima 1831. rodila sina).¹⁵

Da se broj Židova iz godine u godinu u županiji i Našicama povećava, potvrđuje i dopis virovitičke županije iz 1798./9. u kojem je u županiji popisano 36 obitelji, odnosno 184 Židova. U đakovačkom je kotaru, pod koji spada okrug Našice, prije 1790. živjelo šest obitelji s 37 članova, a nakon 1790. njima su se pridružile još tri obitelji s 14 članova. Prije 1790. u đakovačkom kotaru navode se obitelji kojima su na čelu: Adam Valter (7), Marcus Frelih (Fröhlich, op.a) (8), Michael Grün (6), Salamon Kirschner (8), Martin Fasl (4), Marcus Engelder (4). Nakon 1790. doseljeni su Salamon Kempner (4), Herschl Khern (5), i Jacob Mandl (5).¹⁶ Isto je potvrdio i popis iz 1800., navodeći iste obitelji i isti broj od 51 osobe u đakovačkom kotaru.¹⁷

I popis iz 1832. (HDA, *Acta banalis*, op.a.) u kojem se nalazi dokument koji popisuje židovsko stanovništvo virovitičke županije po kotarevima 1807. godine, donosi listu Židova koji su živjeli u virovitičkoj županiji prije i nakon 1790. godine. Godina 1790. je prijelomna iz mnogo razloga. Umro je kralj Josip II. i na prijestolju ga je zamijenio mlađi brat Leopold II. (1790.-1792.). Na samom početku vladavine Leopolda II. brojni su se slobodni gradovi u Ugarskoj pobunili protiv Patenta *Gens Judaica* i dopuštenog naseljavanja Židova u Ugarsku, te su tražili da se nastanjeni Židovi protjeraju i da im se oduzme dozvola trgovanja. Nakon brojnih rasprava unutar Ugarskog sabora, izglasan je 2. prosinca 1790. godine zakonski članak 38./1790. poznat pod imenom *de Judaeis*¹⁸ koji je potvrđivao odluke Patenta, odnosno *da Židovi stanujući unutar granica Ugarske i pridruženih dijelova (partiumque adnexarum) ostaju u svim slobodnim kr. gradovima i u drugim mjestima (izuzev gorskih gradova-rudarskih, op.a.) u onom položaju u kojem su bili do 1. siječnja 1790., a ako su možda izgnani, da se onamo smiju povratiti*,¹⁹ što znači da je Židovima potvrđeno naseljavanje. Prema popisu iz 1807. na čelu obitelji koje su u *našičkom okrugu*

¹² Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C-55, Departamentum Judaeorum (dalje MOL, HL, DJ), F1 N116/1795. Brojke u zagradi odnose se na broj članova domaćinstva.

¹³ H. Volner i Z. Samaržija navode da postoje matice židovske općine Orahovica od 1779. do 1913. u DAO, fond Matice, MR-517, Matična knjiga rođenih Bogoštovne općine Orahovica. U HDA na filmovima M 1510 i M 1511 nalaze se preslike matičnih knjiga bogoštovne općine Orahovica 1779.-1913., mada bi bolje bilo rečeno da je prvi dio ovih matice Židovska matica rođenih za okrug Našice, čak se i tako navodi (koji obuhvaća Orahovicu, Podgorač i južnu Mađarsku i.t.d. od 1779.-?). Da matice nisu izvorne i da su se u ove matice podaci unosili naknadno, šezdesetih godina govori činjenica da su matične knjige na hrvatskom jeziku, jer da su izvorne, prvi dijelovi matice trebali bi biti na njemačkom jeziku. S druge strane ove matice navode Židove u Našicama do osamdesetih godina 19. st., odnosno do 1876. kada u Našice dolazi vjerouputnik ili rabin Winter koji počinje voditi matične knjige za Židove židovske općine Našice. Budući da je tijekom Drugog svjetskog rata židovska sinagoga (1942.) i općina u Našicama spaljene, njene su matične knjige uništene, osim za period od 1929. do 1934. (Matični ured Našice, čuvaju se u Zavičajnom muzeju Našice).

¹⁴ Volner, Hrvoje. Demografska, str. 462-463.; Samaržija, Zdenko. Židovi u Koški, Scrinia Slavonica, 2., Slavonski Brod, 2002., str. 354.

¹⁵ HDA, Matične knjige židovske općine Orahovica na filmovima M 1510 i M 1511

¹⁶ MOL, HL, DJ, kut.84/1799., F1 N180/1799.

¹⁷ MOL, HL, DJ, F1N87/1800.

¹⁸ Patai, Raphael. The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology, Detroit, 1996., str. 218-220.; Büchler, Sándor. De Judaeis, Az izr. Magy. Irod Tarsulat Évkönyve, Budapest, 1900., str. 294-295.

¹⁹ Gavrilović, Slavko. Jevreji u Sremu u XVIII. i prvog polovini XIX. veka, knjiga 14., Beograd, 1989., str. 4.; Corpus Juris Hungarici-Magyar Törvénytar (1740.-1835.)/ ured. Csiky Kálmán, Márkus Dezső, Budapest, 1901., str. 186.

bile tolerirane prije 1790. su: Adamus Valter,²⁰ Salamon Kurschner i Marcus Fröhlich. Nakon toga se u popisu spominju obitelji koje su se doselile u *našički okrug* nakon 1790. godine. Njima su na čelu: Jacobus Bauer, Jacobus Szinger, Jacobus Mandl, Adamus Kranczer, Mandl Braun, Simon Ginczer, Hersing Tanzik, Israel Polyak i Elkan Krauszkopf.²¹ Ovaj se popis razlikuje od prethodno citiranog popisa iz 1798. koji navodi židovske obitelji prije i nakon 1790. godine. Drugi popis ne spominje obitelji Grün, Fasl i Engelender prije 1790. Nakon 1790. raniji popis navodi samo tri obitelji, dok drugi popis navodi devet obitelji. Prvi i drugi popis podudaraju se samo u navođenju Jacoba Mandla.

Službeni popis muškog stanovništva na nivou Monarhije iz 1804./1805. navodi da je u Hrvatskoj živjelo 298 Židova, od čega je njih 138 Židova živjelo u civilnoj Hrvatskoj, a 160 Židova u Slavoniji (srijemska, virovitička i požeška županija i grad Požega). Najviše ih je živjelo u virovitičkoj županiji (122).²² Da je taj broj ustvari bio veći, govori nam popis tolerancijske takse iz 1808. koji je u virovitičkoj županiji evidentirao 31 obitelj sa 177 članova. U osječkom kotaru živi šest obitelji s 31 članom, u đakovačkom sedam obitelji s 47 članova i u virovitičkom 18 obitelji s 99 članova. U đakovačkom kotaru (spadaju Našice, op.a.) su navedene obitelji iz ranijeg razdoblja: Valter, Kempner, Kirschner, Mandl i Fröhlich. Nema više Fasla, Grūna i Engelendera, ali su se doselili Jacob Singer i Jacob Bauer. Očito je glava obitelji Adam Valter umro i zamijenio ga je sin Jacob. Neke obitelji su se drastično povećale (Valter), a neke su se i smanjile (Kirschner i Fröhlich), no ukupan broj Židova u đakovačkom kotaru u roku od deset godina se smanjio za četiri osobe.²³

Sliku rasprostranjenosti Židova dvadesetih godina 19. stoljeća pružaju nam dva izvještaja virovitičke županije iz 1818. i 1819. godine. Oni, očito kao i prethodni, nisu baš precizni, jer ne spominju sve obitelji, ali nam donekle omogućavaju bolji pregled mjesta u kojima su živjeli Židovi. Prema popisu, u gradovima virovitičke županije bilo je

tolerirano 17 obitelji s ukupno 121 osobom. U prvom popisu navedeni su Židovi koji su stanovali po gradovima i bili su tolerirani: Gornjem i Donjem Osijeku, te posjedima Sarvaš, Retfala, Našicama, Orahovici i Virovitici. Prema popisu u Našicama (*Nassicz*) živjelo je pet obitelji kojima su na čelu: Salamon Kempner (10), Marcus Fröhlich (4), Israel Kurshner (4), Leno Bauer (6) i Marcus Singer (4). U susjednoj Orahovici to su bile obitelji: Farkasa Fishera (9), Josepha Polaka (5) i Moyses Kirschnera (4).²⁴

Popis, proveden godinu kasnije (1819./ 1820.) nešto se razlikuje od ovog gore navedenog. Prema njemu, u osječkom kotaru prebivaju tri obitelji sa 23 člana, u virovitičkom deset obitelji s 43 člana i u đakovačkom deset obitelji sa 75 člana. Sveukupno, u županiji žive 23 židovske obitelji (141 član). U đakovačkom kotaru (kojeg navode kao našički, pa se očito i ove obitelji odnose samo na našički okrug) stanuje sljedećih deset obitelji: Salamona Kempnera (12), Salamona Krausza (10), Marcusa Singera (4), Israela Kirschnera (4), Lene Bauera (8), Jacoba Schlesingera (13), Farkasa Fischera (6), Moyses Kirschnera (5), Löbla Bauera (6) i Jacoba Singera (7).²⁵

Do tridesetih godina, broj židovskih obitelji se na području županije već udvostručio. U prilog ovome govori i popis virovitičke županije iz 1830./31. koji po prvi puta ubraja i one obitelji koje su tolerirane i one koje nisu, što nam govori da je na tlu županije bilo puno više Židova nego li je u popisima za Ugarsko namjesničko vijeće izvještavano. Prema tom popisu tridesetih godina županiju je nastanjivalo 59 obitelji s više od 278 članova. Kod nekih obitelji se navodi podatak gdje su naseljene, no kod većine ne. Nažalost, nisu izdvojeni podaci koje su obitelji u tom popisu naseljavale Našice i okolicu, no očito su i one popisane (Salamon Müller, Salamon Krausz, Kuzman Polak, Moyses i Adam Kempner, Israel Moyses Kirschner, Marcus Singer, Katarina Valter i dr.). Devetnaest obitelji

²⁰ Prezimena židovskih obitelji su navedena kako su pisana u citiranim dokumentima, međutim često se nalazi pisanje jednog prezimena na nekoliko načina, što je ovisilo o osobi koja je taj popis provodila. U ovom su tekstu židovska prezimena pisana onako kako su navedena u citiranom dokumentu, a u zagradama je naveden broj članova po obiteljima.

²¹ HDA, Acta Banalis, kutija 125./1832., spis 82./1832.; kutija 126./1832., spis 276/1832., spis 289./1832.

²² Povijest Hrvata od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata, knjiga II., Zagreb, 2005., str. 216.; Lorković, Mladen. Narod i zemlja Hrvata, Zagreb, 1939. (pretisak 1996.), str. 76.

²³ MOL, HL, DJ, kutija 100./1809. spis F1 N26/1809.

²⁴ MOL, HL, DJ, F1 N14/1818.

²⁵ MOL, HL, DJ, spis F1 N 62/1821.

u županiji nisu imale toleranciju, a njih 40 jesu.²⁶ Većina netoleriranih je bila zaposlena kod jedne od toleriranih obitelji, npr. Salamona Krausza ili Salamona Müllera iz našičkog okruga.²⁷

Tridesetih godina (1832./1833.) u virovitičkoj županiji, očito samo u đakovačkom kotaru, s naglaskom na našički okrug, popisano je dvadeset i devet obitelji s ukupno 181 članom, a one su plaćale toleranciju od 8.195 forinti (nisu popisane sve obitelji, na što nam ukazuje raniji popis). U ovom popisu izdvojene su obitelji koje su živjele u Retfali, Našicama, Orahovici, Podgoraču, Zdencima, Feričancima i drugdje. U Našicama su popisani Salamon Müller - *mercator* (9), Salamon Krausz - *mercator* (11), Adamus Massauer (2), Kuzman Pollak (6), Marcus Singer (4), Israel Kirshner (4), Moyses Kirshner (6) i Catharina udovica Valter (5).²⁸

Godinu kasnije (1834.) u đakovačkom kotaru popisano je 25 obitelji, od toga njih dvanaest živi u našičkom okrugu. Na čelu obitelji su: Abraham Kohn, Israel Kirschner, Joseph Israel, Catharina Valter, Salamon Müller, Löbl Kornitzer, Adam Massauer, Salamon Krausz, Marcus Singer, Jacob

Müller, Kuzman Pollak i Marcus Kohn.²⁹

Koliko je židovskih obitelji između tridesetih i četrdesetih godina bilo u Hrvatskoj vidljivo je iz jednog popisa koji je rađen između 1830. i 1835. u cijeloj Ugarskoj. Prema njemu u Hrvatskoj je živjelo više od 1.610 Židova. U požeškoj županiji popisano je 225 Židova, 352 u srijemskoj i 321 u virovitičkoj županiji.³⁰

Četrdesetih godina 19. stoljeća dolazi do poboljšavanja položaja Židova u Ugarskoj jer je Ugarski sabor izglasao novi zakonski članak 29./1840. *De Israelitis* kojim je uz ostale olakšice, kao što je dozvola gradnje tvornica, bavljenje trgovinom i obrtom, držanje židovskih pomoćnika i naučnika, pohađanje slobodnih znanosti i umjetnosti, kupovina nekretnina i zemlje u onim gradovima u kojima je to bilo dozvoljeno i ranije, Židovima pružio pravo slobodnog naseljavanja u Hrvatskoj i Slavoniji i to u slobodne kraljevske gradove.³¹ Proširivanjem prava, zakonskim člankom 29./1840. u Ugarskoj i njezinim pridruženim zemljama, ubrzano je naseljavanje Židova na ove prostore, što je vidljivo iz porasta ukupnog broja Židova u Hrvatskoj i Slavoniji.

Popis iz 1839./1840. pokazuje vidljiv porast židovskog stanovništva. Prema njemu, u Hrvatskoj je stalno naseljeno 2.100 Židova, od toga je u virovitičkoj županiji bilo naseljeno 472 Židova (Fényes u svojim iznosima uvijek pretjeruje, op.a.).³² I ovaj popis, kao i prethodni, ne pruža pouzdane podatke jer nam popis davatelja tolerancije iz 1841. daje nešto drugačije brojčane iznose. Prema njemu, u virovitičkoj županiji je 1841. godine stalno naseljeno 90 židovskih obitelji s ukupno 340 duša.³³ Našice i okolice su nastanjivale ove obitelji: Salamona Krausa, Salamona Müllera, Marcusa Kohna, Michaela Kirschnera, Löbla Reiczera, Marcusa Polyatseka/Pollaka, Moyses Kirschnera, Jakoba Englara, Kuzmana Polyaka, Samuela Fischera, Heinricha Sin-

²⁶ MOL, HL, DJ, F1 N31/1832. Bez dozvole naseljavanja bile su obitelji: Löbl Reiczer, Adam Stern, Jakob Fried, Marcus Kuhn, Josip Preisz, Joseph Reich, Iszrael Herlinger, David Pollak, Moyses Vagner, Bernard Cziczer, Jacob Vesizman, Moyses Pichler, Löbl Juhn, Jacob Shlesinger, David Achueperger, Jacob Fischer, Ignatz Heinrich, Abraham Kuhn i Moyses Goldstein. S dozvolom naseljavanja bile su obitelji Herschl Singer iz Sarvaša, Bernard Obersohn iz Retfale, Leopold Tolnauer iz Valpova, Elias Waisz iz Đakovo, te Salamon Müller, Kuzman Polak, Moyses Kempner, Adam Kempner, Israel Kirshner (kasnije Kerschner), Moyses Kirshner, Marcus Singer, Jacob Dauer, Salamon Krausz-arendator, Katarina Kempner, Catharina Valter, Kuzman Ferber, Jacob Beram, Löbl Bauer, Joseph Fischer, Misko Polak, Jakov & Joseph Schlesinger, Marucs Spiczter, Adam Massauer, Heinrich Fuchs, Julius Hirscler, Jacobus Neivirth, Salamon Polyak, Bernardus Rotter, Simeon Polyak, Leopold Levy, Moyses Menczer, Ignacz Spiczter, Jacob Bek, Adam Koenig, Joseph Madlein, David Valter, Albert Czilczter, Johann Fuchs, David Obersohn i Leopold Massauer.

²⁷ MOL, HL, DJ, F1 N31/1832.

²⁸ MOL, HL, DJ, spis F1 N54./1834. U Retfali je živio Bernhard Obersohn (13), u Sarvašu Herschl Singer (4), u Orahovici Löbl Dauer (9), Jacob Schlesinger (7), Josephus Fischer (9) i Marcus Spitzer (4) u Podgoraču Kuzman Ferber (6), u Feričancima Jakob Schlesinger (5) i Jacobus Beran (9), u Zdencima Henricus Fuchs (8) i u Bokšiću Jacobus Bauer (1). Za ove obitelji nije navedeno gdje su stanovale: Anton Neuwirth (10), Moyses Menczer (6), Simeon Polyak (6), Leopold Beck (2) Jacobus Grünbaum (4), Adam König (8), Heinrich Spitzer (2), Jonas Fuchs (4), Leopold Massauer (8) i Sigismund Lederer (4), zaposlenik u tvornici Lackenbacher u Osijeku.

²⁹ MOL, HL, DJ, F1 N257/1834. Uz Našice izdvojeni su još i Donja Motičina u kojoj živi Heinrich Schonfeld; zatim Orahovica u kojoj živi Leopold Bauer, Joseph Siska, Jacob Shlesinger, Moses Spitzer, Löbl Juhn i David Schwarberger; jedna obitelj u Drenovici, u Drenju Johanes Fuchs, u Feričancima Jacob Baran i u Podgoraču Kuzman Ferber i Moises Wagner. Za Đakovo je naveden samo Elias Waisz.

³⁰ Laszlo, Emő. Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735-38 to 1910 // Hungarian Jewish Studies, New York, 1966., str. 114-116.

³¹ Gross. Prema hrvatskom, Zagreb, 1992., str. 418; Gross, Mirjana. Počeci moderne Hrvatske : Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860, Zagreb, 1985., str. 362.

³² Lorković, Mladen. Narod, str. 88., prema Fényes, Elek. Magyarország statistikája, Pesten, 1842./184., str. 47-52a

³³ MOL, HL, DJ, F1 N 18./1842.

gera, Marcusa Lövyva, Jacoba Schulhoffa. U Podgoraču su popisani: Bernard Silver, Leopold Selinger, Moyses Vegner, Jacob Selinger, Jacob Bauer. U Feričancima Jacob Beran i Israel Kohn, u Zdencima Joaness Fuchs i Emanuel Rosenthal Lakenbacher, u Bazju Samuel Spitzer i u Orahovici Löbl Bauer, Jacob Weismann, Jacob Shlesinger, Jonas Fischer, David Shneberger, Leopold Szlatky, David Bauer i Heinrich Bauer.³⁴

Već 1843. godine u virovitičkoj županiji je 99 židovskih obitelji s 391 članom,³⁵ a 1844. godine 111 obitelji s ukupno 468 osoba. Najzanimljiviji podatak iz ovog popisa je činjenica da su u našičkom okrugu popisane 53 obitelji s ukupno 230 osoba. Na čelu tih obitelji su sljedeći: Salamon Krausz, Salamon Müller, Leopold Reiczer, Caspar Polyak, Michael Kirschner, Marcus Zor, Majer Kohn, Marcus Spiller, Joseph Menczer, Samuel Fischer, Rozalia Polyak, Rosali Fried, Jacob Kashner (Kirschner, op.a.), Moises Kashner (Kirschner, op.a.), Rudolphus Eihbaum, Salamon Hann, Samuel Lederer, Heinrich Singer, Isak Kohn, Iszrael Kohn, Jacob Schulhof, Jacob Beran, Jacob Veisz, Leopold Bauer, Leopold Zlatky, David Schneberg(er), Joseph Zlatky/Slatky, Adam Bauer, Salamon Bauer, David Bauer, Emanuel Bauer, Salamon Beran, Leopold Kohn, Salamon Veisz, Jonas Fuks (Fuchs, op.a.), Michael Selinger, Jacob Schlesinger, Adam Maszauer, Francz Wiener, Emanuel Polak, Bernard Siczer, Leopold Selinger, Jacob Schlesinger, Jacob Drechsler, Moses Vegner, Adam Spitzer, Jacob Se-

linger, Adam Volf i Joseph Schlesinger.³⁶

Godinu kasnije (1845.) broj židovskih obitelji u županiji smanjio se na 107, ali se povećao ukupan broj židovskih osoba, te ih je sada 474. I dalje je najviše obitelji u našičkom okrugu, gdje živi 41 obitelj sa 180 članova. To su ove obitelji: Salamona Müllera, Salamona Krausa, Heinricusa Fuchsa, Marcusa Zora, Samuela Fischera, Michaela Kershnera, Cosmana Polyaka, Leopolda Reiczera, Marcusa Kohna, Jakoba Kirschnera, Samuela Rosenzweiga, Marcusa Spitzera, Adama Kirschnera, Marcusa Shozekshara, Adama Masauera, Moyses Fuchsa, Jakoba Berana, Maiera Bauera, Izraela Kohna, Heinricha Singera, Jakoba Kohna, Ignatza Kohna, Jakoba Schulhoffa, Bernharda Siczera, Leopolda Selingera, Jakoba Shlesingera, Jakoba Selingera, Jonasa Fuchsa, Leopolda Bauera, Bernharda Lederera, Davida Schnöbergera, Josefa Fischera, Leopolda Slatkya (Zlatky, op.a.), Josefa Slatkya, Mayera Kohna, Salamona Scachtera, Michaela Selingera, Jakoba Schlesingera, Adama Bauera i Leopolda Kohna.³⁷

Tih godina se počelo raspravljati na Ugarskom saboru i o ukinuću tolerancijske takse. Vladar je na kraju pristao ukinuti toleranciju pod uvjetom da sve ugarske židovske općine uplate nastale zaostatke u iznosu od dva i pol milijuna forinti. Nakon pregovora s izaslanicima židovskih općina, taj je iznos smanjen na 1.200.000 forinti (platežno u roku od pet godina). Nedugo zatim, vladar je 24. lipnja 1846. u potpunosti ukinuo tolerancijsku taksu za cijelo područje Ugarske.³⁸ U otkup su, uz ugarske, bile uključene židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija i proporcionalno svojem udjelu u stanovništvu različito sudjelovale. Našička židovska zajednica, koja je ubrojena u virovitičku, s Osi-

³⁴ MOL, HL, DJ, F1N 18./1842. U Osijeku su popisani Bernhard Lackenbacher, Leopold Epstein, Jacobus Shaklicz, Leopold Blauh, Henricus Hoffman, Michal Klein, David Singer, Samuel Singer, Samuel Singer, Samuel Obersohn, Be Engelman, Joseph Steiner, Albert Kremsir, Joseph Singer, Leopold Kreuzs, Abraham Kreuzs, Abraham Spiller, Leopold Frölich, u Retfali su bili Bernhard Obersohn, Marcus Spiller, Joseph Schwarz, David Schwarz i Salamon Sattler, u Kraviczu Israel Kremsir, u Hrastinu Jacob Rosenbeck, na posjedu Moritza Weisbergera u Tenji Moyses Spiller, i u samoj Tenji Leopold Lang i Herman Lang; u Čepinu Moricz Singer, u Dopsinu Moricz Krausz, u Laslovu Leopold Singer, u Aljmašu Joseph Kuh, u Erdutu Joseph Böhm, u okolici Moyses Menzer, Alexander i Samuel Neuwirth, Jacobus Neuwirth, Simeon Polyak, Leopold Bek, Jacobus Grünbaum, Fridrich König, Bernard Rotter, Jacob Beck, udovica Barbara Pichler, Leopold Bresslauer, udovica Rosalia Maisler, Josephus Reich, Michael Polyak, Moyses Unger, Joseph Polyak, udovica Anna Polyak, udovica Johanna König, udovica Rosalia Grünbaum, Jacob Massauer, Israel Holczer, u Sopju Marcus Bauer i Jacob Schlesinger.

³⁵ MOL, HL, DJ, F1 N61/1844.

³⁶ MOL, HL, DJ, F1 N25/1845. U đakovačkom okrugu su popisani: Alexander Gutmann, Joseph Gutmann, Moricz Czvibach, Herman Nassicz, Salamon Furmann, Henrich Krausz, Adolf Volner, Julius Landor, David Reichmann, Herschl Polyak, Elias Vashler, Salamon Velisch, Misko Veisz, Mario Veisz i Jacob Justich.

³⁷ MOL, HL, DJ, F1 N13/1846. u đakovačkom okrugu su popisani Salamon Hahn, Salomon Velish, Heinrich Krausz, Morics Cvibach, Alexander Guttman, Joseph Guttman, Salamon Fuhrman, Aron Blum, Wolf Volner, Simon Landor, David Reichsmann, Catharina Veisz, Joseph Fuks, Jacob Trechsler (Drechsler), Michael Veisz, Jacob Engler i Anton Spiczler.

³⁸ Gavrilović, Slavko. Jevreji, str. 42-43.; HDA-Srijemska županija, a.c. 1349/1846; 2731/1846.; Schwarz, Gavro. Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj : Tolerancijska taksa u zagrebačkoj županiji//Vjesnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva, IV., Zagreb, 1902., str. 192.

jekom platila je 5.205,45 forinti.³⁹

U godini otkupa 1846., ponovno su Židovi u virovitičkoj županiji popisani. Sada ih je bilo 102 obitelji s ukupno 501 osobom. Iako se iz godine u godinu broj obitelji smanjivao, ukupan broj židovskog stanovništva se povećavao, jer se povećavao broj članova u obiteljima. U našičkom okrugu popisane su 42 obitelji s ukupno 203 člana. To su obitelji koje vode: Salamon Müller, Salamon Krausz, Henricus Fuks, Marcus Zor, Samuel Fischer, Michael Kirschner, Cosman (Kuzman) Pollyak, Leopold Reiczer, Marcus Kohn, Jacob Kirshner, Adam Kirshner, Salamon Kohn, Jacob Shulhoff, Rosalia Polatsck, Marcus Shozekshar, Adamus Massauer, Moyses Fuks, Jonas Fuks, Jacob Beran, David Bauer, Mayer Bauer, Jacob Veismann, Israel Kohn, Heinrich Unger, Jacob Kohn, Ignatz Kohn, Jacob Selinger, Bernard Siczer, Leopold Selinger, Jacob Shlesinger, Joseph Lederer, Leopold Bauer, Bernard Lederer, David Shneberger (Schnöberger, op.a.), Joseph Fisher, Leopold Szlatky, Joseph Szlatky, Mayer Kohn, Salamon Kohn, Michael Salinger, Jacob Schlesinger i Leopold John.⁴⁰

Napredovanje prema poboljšanju statusa zauzela je revolucija koja je s jedne strane donijela Židovima napredak, međutim s druge strane Židovi su ostali u onom položaju u kojem su bili ranije. Za vrijeme 1848./1849. Židovi su u virovitičkoj županiji uglavnom živjeli u Osijeku i u većim mjestima - Našicama, Đakovu i Virovitici.⁴¹ Njihova uloga u samoj revoluciji u Hrvatskoj je neprimjetna, u odnosu na ulogu Židova u susjednoj Mađarskoj. Iako je jedan manji dio osječkih Židova proglašen mađarskim simpatizerima jer su izražavali simpatije prema mađarskoj revoluciji, pa se prema tome i priklanjali mađaronima, većina Židova je u virovitič-

koj županiji, tako i u Našicama, ostala neutralna.⁴² Dok su se u nekim županijama u narodnim zahtijevanjima seljaka i građana isticali i zahtjevi o protjerivanju Židova s njihova teritorija, zahtijevanja našičkog kotara se ne zamaraju time (šute o tome), već su sve žalbe upućene na vlastelinstvo koje im brojne „polaštice“ brani.⁴³

Slomom revolucije, najveće promjene u Monarhiji dogodile su se na političkom i sudbenom planu, a Hrvatska ih je dočekala nejedinstvena i rascjepkana. Sve promjene i novi zakoni izdani pedesetih godina 19. stoljeća za krunovine unutar Monarhije odrazili su se i na Židove u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴⁴ Pedesetih godina 19. stoljeća je, s obzirom na ekonomsku modernizaciju, uslijedio znatniji val imigracije Židova u Slavoniju i njezine gradove i to prije svega iz zapadne Ugarske koja je tada imala razvijenu trgovinu.⁴⁵ O ovom povećanju židovskog stanovništva govori nam i prvi opći popis stanovništva, koji je sastavljen 1850./1851. godine.⁴⁶ U taj popis Hrvatska je ušla teritorijalno izmijenjena. Radi političkog upravljanja Hrvatska i Slavonija podijeljene su na šest županija: zagrebačku, varaždinsku, križevačku, riječku, osječku⁴⁷ i požešku.⁴⁸ Virovitička županija se transformirala i postala je dio osječke županije, kako se počela i nazivati, te je bila podijeljena na četiri kotara: Osijek, Viroviticu, Đakovo i Vukovar. Našice su postale dio đakovačkog kotara, odnosno dio Osječke županije. Nova organizacija nije odmah stupila u život, već je trebalo proći tri godine, da bi se počela primjenjivati, a i onda je stupila u nešto izmijenjenom obliku jer više nije bilo šest županija već pet (zagrebačka, varaždinska, riječka, osječka i požeška), s time

³⁹ Bernstein, Béla. *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn// Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann* / herausgegeben von Dr. M. Brann und Dr. F. Rosenthal, Breslau, 1900., str. 627. Ostale židovske zajednice po županijama sudjelovale su ovako: zagrebačka židovska zajednica platila je 8.105,10 forinti, križevačka 2.713,20 forinti, požeška 1.085,20 forinti, srijemska 719,35 forinti i varaždinska 24.301,45 forinti.

⁴⁰ MOL, HL, DJ, F1 N16/1847. u đakovačkom okrugu su popisani: Heinrich Krausz, Jacob Shlesinger, Aron Blumm, Moricz Cvibach, Adolf Volner, Alexander Guttmann, Simon Landor, David Reichmann, Joseph Fuks, Jacob Trexler (Drechsler), Michael Vaisz, Jacob Engler, Anton Spitzer, Salamon Hahn, Salamon Valish, Herman Blau, Elias Vahsler, Hershl Polyak, Marcus Krausz i Jeremias Krausz.

⁴¹ Balta, Ivan. Virovitička županija i grad Osijek u zbivanjima 1848. i 1849. godine, Osijek, 1997., str. 32.; Sršan, Stjepan. Osijek 1848./1849.// Zbornik radova Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001., str. 239. Prema popisu iz 1851. u Osijeku je živjelo 229 Židova.

⁴² Potrelica, Filip. Virovitička i požeška županija u zbivanjima 1848.-1849., s posebnim osvrtom na našički kotar// Našički zbornik I., Našice, 1994., str. 48.; Balta, Ivan. Slavonija i Srijem 1848. i 1849. godine : hrvatsko-mađarski odnosi, Vinkovci, 2000., str. 41.; Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske, br. 138. od 12. rujna 1849., str. 479.

⁴³ Potrelica. Virovitička, str. 49.

⁴⁴ Gross. Počeci, str. 28, 361.

⁴⁵ Gross. Prema hrvatskome, str. 420.

⁴⁶ Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 271. od 25. studenog 1850.

⁴⁷ Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 145. od 26. lipnja 1850. Osječka županija s dijelom srijemske županije dijeli se na četiri kotara s glavnim gradovima: Osijekom, Viroviticom, Đakovom i Vukovarom. Kotar osječki obuhvaća kotarske sudove: osječki, valpovački i šokačko-miholjački. Kotar virovitički obuhvaćao je sudove: virovitički, vučinski, slatinski i orahovički. Kotar đakovački ima sudove: đakovački i našički, a kotar vukovarski: vukovarski i tovarnički.

⁴⁸ Szabo, Agneza. Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880.//Historijski zbornik, XL., Zagreb, 1987., str. 168-169.

da je područje osječke županije sada podijeljeno na grad Osijek, te šest kotara: osječki, valpovački, donjomiholjački, našički,⁴⁹ đakovački i vukovarski. Ova organizacija postojala je sve do godine 1861., kada je ponovno nastupila promjena.⁵⁰ Prema teritorijalnom opsegu civilna Hrvatska i Slavonija 1850./1851. imale su ukupno 868.456 stanovnika, a od toga broja, prema službenim izvještajima je 3.841 Židova.⁵¹ Najviše Židova nastanjeno je u osječkoj županiji (1.358), a najviše ih je u osječkom kotaru (476), zatim đakovačkom (313), vukovarskom (297) i virovitičkom (272).⁵² Broj Židova u Našicama nije izdvojen zasebno već je ubrojen u broj Židova đakovačkog kotara, tako da ne znamo koliko je točno Židova popisano u Našicama 1851. godine. Budući da popis pučanstva iz 1850./1851. godine nije zadovoljio, carskim patentom od 23. ožujka 1857., naređen je novi popis cijele Monarhije za 31. listopada 1857. godine.⁵³

Broj stanovnika, kao i broj Židova, za 1857. godinu razlikuju se od autora do autora. Međutim u službenim *Narodnim novinama* i državnim statističkim izvještajima *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich*

⁴⁹ Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju godine 1854., razdjel prvi, godina 1854., Zagreb, 1854., broj 139., str. 273.-276. ; Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 133. od 12. lipnja 1854., str. 1. U kotar Našice spadala su mjesta: Bankovac, Bare, Bokšić, Breznica niemačka, Čačinci, Ceremošnjak, Dolci, Duzluk, Feričanci (trgovište), Gazije, Gradac, Jošava nova, Jošava stara, Keršinci, Klokočevac, Kokočak, Krajna, Kutovi, Martin, Motičina donja, Motičina gornja, Našice (trgovište), Obradovci, Orahovica (trgovište), Ostrošinci, Pištana donja, Pištana gornja, Podgorač s Bistrim Jarkom (trgovište), Predrievno donje, Pribiševac, Razbojište, Stipanovci, Šumedje, S(Š)ušine, Vukojevci, Zdenci, Zoljan novi, Zoljan stari.

⁵⁰ Pavličević, Dragutin. Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881./Hrvatske županije kroz stoljeća, Zagreb, 1996., str. 79.-80.; Smrekar, Milan. Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, knjiga I., 1899., str. 13.-21.; Landeka, Mirko. Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745.-1995.), str. 50.

⁵¹ Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 299. od 31. prosinca 1851.; Gross. Počeci moderne, str. 47.; Szabo, Agneza. Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910./Naše teme, 33 (7./8.), Zagreb, 1989., str. 2128-2138. Autorice Gross i Szabo u svojim člancima iznose da je 1850./1851. u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 3.914 Židova, no smatram da je to tiskarska pogreška.

⁵² Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br.16. od 21. siječnja 1852. i Zemaljski pregled pučanstva godine 1851. godine

⁵³ Szabo. Demografska, str. 169-170.

*nach der zählung vom 31. October 1857.*⁵⁴ naveden je podatak da je u Hrvatskoj i Slavoniji 1857. živjelo 5.132 Židova (*Izraelita*).⁵⁵ Najveće židovske skupine prema statističkim izvorima registrirane su u Osječkoj županiji (1.784) i to u kotaru Vukovar (403), Đakovo (298), Našice (253), Valpovo (106), Miholjac (96), grad Osijek (459) i okolica Osijeka (169).⁵⁶ Iz ovog je vidljivo da je u kotaru Našice 1857. godine živjelo 253 Židova. Autorica M. Švob koju mnogi citiraju, navodi da je u Hrvatskoj nastanjeno 5.227., odnosno broj Židova koji se navodi u *Miestopisnom riečniku* Vinka Sabljara.⁵⁷ Autorica navodi da je u kotaru Našice živjelo 260 Židova,⁵⁸ dok je u *Miestopisnom riečniku* 292 Židova.⁵⁹ Do ove razlike u broju Židova za kotar Našice, dolazi iz razloga što se M. Švob oslanja na sekundarni izvor (*Miestopisni riečnik* Vinka Sabljara iz 1866.),⁶⁰ a ne

⁵⁴ Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857., herausgegeben vom K.K. Ministerium des innern, Wien, 1859., str. 120.

⁵⁵ Carsko kraljevske službene Narodne novine, br. 55. od 7. ožujka 1860. i br. 210. od 13. rujna 1860.

⁵⁶ Gross. Počeci moderne, str. 46-47.; Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K.K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Neue Folge, III., Wien, 1858.; Švob, Melita. Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)//Migracije u Hrvatskoj-regionalni pristup / urednik Ivan Lajić, Zagreb, 1998., str. 171-178.

⁵⁷ Švob, Melita. Židovi u Hrvatskoj, I., Zagreb, 2004., str. 42.; Sabljara, Vinko. Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1866., V.-XI. str. 137, 325.

⁵⁸ Švob. Židovi, str. 51; Švob. Naseljavanje, str. 181.; Volner. Demografska, str. 465. H. Volner navodi da je u kotaru Našice (očito koristeći M. Švob) stanovalo 242 Židova, dok kod M. Švob u tekstu Naseljavanje Židova u Slavoniju se može izbrojati 260 Židova. Prema M. Švob oni su smješteni ovako: Bankovci 2, Bazje Donje 3, Bistri Jarek 3, Breznica 3, Cerkvari 4, Cermac 2, Dolci 3 Feričanci 18, Mikleuš 17, Miljevci 3, Motičina Donja 11, Našice 75, Obradovci 2, Orahovica 87, Podgorač 19 i Vukojevci 8.

⁵⁹ Sabljara, Miestopisni, str. 272. Kod V. Sabljara oni su smješteni na sljedeći način: Bankovci 5, Bazje Donje 4, Bistri Jarak 3, Bokšići 4, Breznica 3, Cerkvari 4, Cermac 2, Čačinci 3, Dolci 3, Feričanci 18, Gradac 8, Kutovi 3, Martin 3, Mikleuš 17, Miljevci 3, Motičina Dolnja 11, Našice 75, Obradovci 3, Orahovica 87, Podgorač 19, Predarevo Dolnje 4, Sušine 2, Vukojevci 8, Zdenci 9.

⁶⁰ Sabljara. Miestopisni, str. V.-XI. Vinko Sabljara u predgovoru svoje knjige piše da je svoje djelo radio od studenog 1856. do jeseni 1864. te ga je zbog velikih promjena u političkom pogledu, koje su se 1861. godine dogodile morao posve na novo preraditi. Kao izvor poslužile su mu statističke tabele, matične knjige i drugi izvori koje je prikupljao od svećenika. U opaski navodi da se njegovi podaci ipak razlikuju od stvarnog stanja stanovništva 1857., i da odražavaju broj stanovništva iza 1861. godine, kada su nastupile velike promijene.

na postojeće statističke izvore iz 1857., pa je njezina slika brojčanosti Židova po selima stanje nakon 1861., a ne iz 1857. godine. Ujedno je u međuvremenu došlo i do političke promjene te se osječka županija preimenovala u virovitičku i dobila je neke nove kotareve koje ranije nije imala (sada se sastoji od đakovačkog kotara, donjomiholjačkog, našičkog, osječkog, valpovačkog, virovitičkog i voćinskog). Ujedno, autorica Švob u svojoj analizi nije ubrojila sva mjesta našičkog kotara iako koristi Sabljara te je kod nje broj Židova nešto manji od broja Židova kod Sabljara.⁶¹

Šezdesetih godina 19. stoljeća načinjen je prvi korak prema emancipaciji jer su na početku 1860. za Židove Monarhije izdane tri važne carske naredbe od kojih je jedna omogućavala stjecanje vlasništva svakovrsnih nekretnina.⁶² Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje emancipacije prvo u Austriji i Ugarskoj (1867.), a onda i u Hrvatskoj (1873.).

Kada govorimo o broju židovskog stanovništva u ovom razdoblju opet treba uzeti u obzir i nove teritorijalne promjene civilne Hrvatske i Slavonije koje su nastale nakon 1861. godine. Umjesto dotadašnjih pet županija ponovno je uspostavljeno sedam županija: zagrebačka, križevačka, varaždinska i riječka u Hrvatskoj, zatim požeška, virovitička i srijemska u Slavoniji sa svojim granicama od 1. siječnja 1848. godine.⁶³ Osječka županija se ponovno nazivala virovitičkom iako joj je sjedište bilo u Osijeku te je imala okružja (proces): Đakovo, Donji Miholjac, Našice, Osijek, Valpovo, Virovitica i Voćin.⁶⁴ Godine 1861. okružje Našice zauzimao je mjesta (kotareve): *Bokšić, Cernak, Feričanci, Klokočevac, Mikleuš, Donja Motičina, Našice, Obradovci, Orahovica, Pištana, Podgorač, Vukojevci i Zdenci*. Na prostoru virovitičke županije, ako uzme-

⁶¹ U kotar Našice M. Švob nije ubrojila mjesta: Bokšići, Čačinci, Gradac, Kutovi, Martin, Predarevo Dolnje, Sušine i Zdenci.

⁶² Narodne novine, br. 14. od 18. siječnja 1860.; Sbornik zakonah i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 1863., sv. I. Zagreb, 1881., str. 28, 59.; Breszttyezenski, Izraelićani, str. 8. Prva naredba osposobljava Židove da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana, druga ukida staru odredbu §.29./1840. (zabrane naseljavanja Židova u rudarskim mjestima) i treća podjeljuje Židovima pravnu sposobnost da mogu stjecati vlasništvo svakovrsnih nepokretnih dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji, ali ne uživaju s tim pravo patronata niti pravo predlaganja učitelja. Uz ove, 13. siječnja 1860. objavljena je i odredba koja ukida ranije zakone po kojima su Židovi bili isključeni iz nekih obrta, posebno ljekarstva, zatim krčmarenja, pivarstva i mlinarenja.

⁶³ Pavličević, Županije, str. 83.; Sbornik, str. 277-280.

⁶⁴ Pavličević, Županije, str. 82-83.; Sabljara. Miestopisni, str. 463.; Smrekar. Priručnik, str. 21.

mo podatke iz Sabljarovog *Miestopisnog rječnika*, između 1861. i 1866. živjelo je oko 1.230 Židova koji su imali sedam molitvenih domova (*Bethaus*) u Đakovu, Donjem Miholjcu, Našicama, Podgoraču, Slatini, Virovitici i Osijeku.⁶⁵

Sljedeći popis pučanstva proveden je nakon austrougarske i hrvatsko-ugarske nagodbe i raspisan je za 31. prosinca 1869. godine. Započet je u civilnoj i vojničkoj Hrvatskoj dana 3. siječnja 1870. te je istog tog mjeseca i dovršen. Prije nego li je popis započeo, provedeno je novo ustrojstvo upravnih oblasti, u kojem je potvrđeno ranijih sedam županija.⁶⁶ Virovitička se županija, kao i u prethodnom popisu, administrativno sastojala od sedam okruga (osječki, valpovački, virovitički, donjomiholjački, našički, voćinski i đakovački), uz koje je posebno mjesto zauzimao *slobodni kraljevski grad Osijek*.⁶⁷

Niti za ovaj popis nam autori u svojim djelima ne pružaju identične podatke. Negdje se navodi da je 1869./1870. evidentirano 8.690 ili 0,76%. Židova od kojih je 3.483 ili 0,46% živjelo u Hrvatskoj, a 5.207 Židova ili 1,37% u Slavoniji. U Slavoniji je njihov raspored po županijama sljedeći: požeška 599 ili 0,82%, virovitička 2.113 ili 1,32%, i srijemska 1.258 ili 1,04%. Budući da je u međuvremenu došlo do razvojačenja varaždinske Krajine i đurđevačka i križevačka pukovnija pripojene su Provincijalu, u ispravljenom popisu stanovništva krajem 1871. Židova je bilo 8.672 ili 0,76% prema ostalim stanovnicima.⁶⁸ U popisu Ugarskog statističkog zavoda navodi se da je 1869./1870. bilo 8.551 Židova ili 1,00% prema ostalim stanovnicima, uz dodatak od 69 osoba, pa je sveukupno Židova u Hrvatskoj 8.620.⁶⁹ Ovaj iznos naveden je i kod J. Martinčić i D. Viteka. Kod njih je navedeno da je 1869. u virovitičkoj županiji živjelo 3.229 Židova. U odnosu na ostalo stanovništvo u virovitičkoj županiji, Židova je bilo 1,74%. Oni su bili naseljeni ovako: Osječko okružje 253, Virovitica 480, Valpovo 254, Đakovo

⁶⁵ Sabljara. Miestopisni, str. 463-464.

⁶⁶ Smrekar. Priručnik, str. 27.; Pavličević. Županije, str. 87.; Sbornik zakona i naredaba od godine 1871., komad IV, broj 5, 29. prosinca 1870.

⁶⁷ Martinčić, Julijo - Darko Vitek. Demografska slika Virovitičke županije 1869.//Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 23., Osijek, 2007., str. 187-200.

⁶⁸ Gross. Prema hrvatskome, str. 40-41.; Szabo. Židovi u Hrvatskoj, str. 2130.

⁶⁹ A magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871. / Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Hausthiere, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871., 51., str. 66-67.

471, Voćin 212, Donji Miholjac 171, Našice 361 i Osijek grad 1.027.⁷⁰ Kod M. Zoričića navedeno je da je 1869. u Hrvatskoj bilo 9.876 Židova.⁷¹

U vrijeme banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.), godine 1874. dolazi do pete organizacije političke uprave, a godinu kasnije zaokružene su županije i razdijeljene su na upravna područja, odnosno veliki broj kotareva zamijenjen je manjim brojem podžupanija (20).⁷² Područje kraljevine Hrvatske i Slavonije dijelilo se sada na osam županija (zagrebačka, riječka, varaždinska, križevačka, bjelovarska, požeška, virovitička i srijemska). Virovitička županija je razdijeljena na tri podžupanije sa sjedištem u Osijeku, Đakovu i Virovitici. Podžupanija Đakovo se dijelila na političke općine: Orahovica, Feričanci, Našice, Drenje, Levajska Varoš, Đakovo kotar, Đakovo trgovište, Vuka i Semeljci.⁷³ Trgovište Našice postaje upravna općina podžupanije Đakovačke te kotarsko sjedište, a obuhvaća, uz Našice, još 26 trgovišta, sela i pustara. U upravni kotar Našice pripadali su Feričanci, Našice, Orahovica i Podgorač.⁷⁴

Prema popisu iz 1880. godine u Hrvatskoj je bilo 13.488 Židova, odnosno 0,71% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁷⁵ U đakovačkoj podžupaniji stanovalo je 930 Židova.⁷⁶ Prema popisu iz 1880. u kotaru Našice stanovalo je 388 Židova⁷⁷ (174 muških i 214 ženskih osoba).⁷⁸ Oni su bili ovako

⁷⁰ Martinčić. Demografska, str. 195-196.

⁷¹ Zoričić, Milovan. Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1883., str. 70.; Zoričić, Milovan. Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1885., str. 13.; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji / sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., str. 47.

⁷² Vranješ-Šoljan, Božena. Stanovništvo Banske Hrvatske, Zagreb, 2009., str. 124-125.; Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1874., Zagreb, 1875., komad XXIII., br. 52. str. 425-433.; Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875., Zagreb, 1876., str. 31-40., komad V., br. 7., komad XXXVII., br. 85.

⁷³ Zoričić. Popis, str. 75.; Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875., str. 38.

⁷⁴ Kranjčev, Branko. Osnovna škola u Našicama u školskoj godini 1889./1890. : prilog istraživanju povijesti škole i lokalnih prilika//Našički zbornik 1., Našice, 1994., str. 59.; Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta / izdala kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada a sastavio kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1889., str. 16-17.

⁷⁵ Vranješ-Šoljan. Stanovništvo, str. 135.; Zoričić. Statističke, str. 13.

⁷⁶ Zoričić. Popis, str. 29.

⁷⁷ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., str. 26.

⁷⁸ Volner. Demografska, str. 465.

raspoređeni: u Feričancima 30, Našicama 172, Orahovici 139 i Podgoraču 47.⁷⁹ U Našicama je bilo 107 Židova.⁸⁰

Prije sljedećeg popisa izvršena je 1886. još jedna reorganizacija političke uprave, kada su posljednji put reorganizirane županije. Od tada ih je osam (ličko-krbavska, modruško-riječka, zagrebačka, varaždinska, bjelovarsko-križevačka, požeška, virovitička i srijemska).⁸¹ Godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji već živi 17.261 Židova ili 1,65% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁸² Od toga 4,55% živi u gradovima, a 0,79% u županijama.⁸³ U virovitičkoj županiji (kotarevi: đakovački, donjomiholjački, našički, slatinski, virovitički i osječki) živi 1890. (bez grada Osijeka) 2.880 Židova, dok židovska općina u Osijeku broji 1.585 članova (761 muških i 824 žena) i najveća je židovska općina u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸⁴ Godine 1890. u kotaru Našice je došlo do promjena jer je ustanovljena nova upravna općina Koška s poreznim općinama Harkanovci i

⁷⁹ Političko i sudbeno, str. 16-17., 134-136. Po upravnim općinama oni su bili raspoređeni ovako. U općini Feričanci naseljavali su Bokšić 1, Dolci 5, Feričanci 20, Feričanci-Magadinovac 1 i u Šaptinovicima 3. U općini Našice: Breznica njemačka 10, Harkanovci 8, Klokočevac 4, Klokočevac-Marienthal staklana 5, Koška 14, Martin 7, Motičina dolnja 6, Našice 107, Sušine 3 i Zoljan 8. U općini Orahovica naseljavali su: Bare 11, Crnac 4, Kutovi 7, Obradovci 1, Orahovica 100, Predrievo donje 4, Zdenci 9, Podrumine 1, Zdenački majur 2. U općini Podgorač nastanjeni su ovako: Budimci 10, Podgorač 16, Ledenik-Bistri jarek 9, Razbojište 5, Stipanovci 3 i Vukojevci 4.

⁸⁰ Političko i sudbeno, str. 134. Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima, knjiga 3, Zagreb, 1998., str. 1825.-1854. Podaci u ovoj knjizi uređeni su prema suvremenoj upravnoj podjeli, tako da se ne može precizno govoriti o podacima za kotar Našice, jer njegovo ustrojstvo iz godina 1873., 1886. i 1895., ne odgovara današnjoj teritorijalnoj podjeli.

⁸¹ Vranješ-Šoljan. Stanovništvo, str. 160.; Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1886., Zagreb, 1887., komad III., br. 8., Zakon od 5. veljače 1886. ob ustroju županijah i uređenju uprave u županijah i kotari, str. 17-19. Županija virovitička sa sjedištem u Osijeku i s gradovima Osijek i Brod. Ovoj županiji pripadaju podžupanije: virovitička, osječka, đakovačka i kotar garčinski broskog okružja.

⁸² Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljedicah popisa godine 1890. / Kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1892., str. 146.; Švob. Naseljavanje, str. 182.; Szabo. Židovi u Hrvatskoj, str. 2136.; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., str. 30.

⁸³ Vranješ-Šoljan, Božena. Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.//Radovi, 31., Zagreb, 1998., str. 48-49.

⁸⁴ 150-godišnjica Židovske općine Osijek//Ha-kol, listopad 1999., str. 61-62.; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., str. 30.

Koška, koje su odcijepljene od općine Našice. Porezna općina Granice izdvojena je od općine Begtež i požeške županije i pripojena je kotaru Našice i virovitičkoj županiji.⁸⁵ U kotar Našice spadaju općine u Feričancima, Koški, Našicama, Orahovici i Podgoraču.⁸⁶ U cijelom kotaru 1890. živi 493 Židova (250 muških i 243 ženskih) koji su raspoređeni po općinama: u Feričancima 60, Koški 25, Našicama 198, Orahovici 130 i Podgoraču 80⁸⁷ a u samim Našicama 139.⁸⁸

Deset godina kasnije (1900.) u Hrvatskoj stanuje 20.032 Židova⁸⁹ ili prema službenom popisu 20.216.⁹⁰ Prema statističkom godišnjaku u virovitičkoj županiji (bez Osijeka) 1900. živi 2.972 ili 2.974 Židova (1463 muških i 1.509 žena). Broj Židova u kotarevima je sljedeći: Đakovo 627, Donji Miholjac 218, Našice 599, Osijek 460 i Virovitica 545. U gradu Osijeku ih je 2.027 (992 muških i 1.035 žena), no u drugim tablicama se navodi da ih je 2.070.⁹¹ Brojke se kod većine autora neznatno razlikuju zbog različitih izvora koje su koristili. U kotaru Našice prema tim navodima nastanjeno je 599 Židova (286 muških i 313 ženskih),⁹² a po općinama su rasprostranjeni ovako: Feričanci 45,

⁸⁵ Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., str. 151.

⁸⁶ Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - 1890., str. 121-123.

⁸⁷ Političko i sudbeno, str. 121-123. Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., str. 30.; Volner. Demografska, str. 465. Razdioba Židova po općinama bila je ovakva. U općini Feričanci (60) nastanjeno su u Bankovcima 2, Bokšić 3, Dolci 3, Feričanci 35, Gazje 5, Jošava nova 7, Šaptinovci 5. U novoustrojenoj općini Koška (25) raspoređeni su: Harkanovci 9 i Koška 16. U općini Našice 198, a raspoređeni su Breznica njemačka 6, Ceremošnjak 6, Klokočevci 3, Prkos 2, Martin 4, Motičina donja 3, Našice-Markovac 4, Našice 139, Selište 3, Pribiševac 4, Seona 4, Sušine-Gjurgjenovac-pilana 13, Sušine 2, Zoljan 5. U Orahovici (130) a raspoređeni su: Bare 2, Crnac 3, Čačinci 8, Kutovi 6, Obradovci 3, Orahovica 71, Predrievio donje 14, Zdenci-Podrumine 9, Zdenački majur 6, Zdenci 8. U upravnoj općini Podgorač 80, a raspoređeni su: Budimci 8, Kršinci 5, Podgorač-Blažić polje 1, Podgorač-Ledenik 6, Podgorač 46, Poganovci 4, Razbojište 5, Stipanovci 2, Vukojevci 3.

⁸⁸ Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991., str. 1842, 1831.

⁸⁹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., str. 34.; Švob. Naseljavanje, str. 184, 191. M. Švob na jednoj stranici navodi 20.394, na drugoj 20.216 Židova.

⁹⁰ Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji / sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., str. 354.

⁹¹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., str. 34, 46.; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900., str. 354, 292-297.

⁹² Statistički godišnjak, str. 34.

Koška 30, Našice 249, Orahovica 116, Podgorač 83, Šaptinovci 76. U samim Našicama nastanjeno je 209 Židova.⁹³

Nekoliko godina prije izbijanja Prvog svjetskog rata (1910.) u Hrvatskoj je živjelo 21.013 Židova ili 0,8%, od čega u virovitičkoj županiji bez Osijeka 2.859 (a u Osijeku 2.340).⁹⁴ U kotaru Našice je 602 Židova, koji su po općinama raspoređeni ovako: Feričanci 49, Klokočevci 87, Koška 23, Našice 268, Orahovica 115 i Podgorač 60. U samim Našicama ih je 237.⁹⁵

Kao što se prema ovim pokazateljima vidi, broj Židova se u Hrvatskoj od 1857. pa sve do 1910. gotovo utrostručio. Za Slavoniju je karakteristično usporedno povećanje broja Židova i u nekadašnjoj civilnoj Slavoniji i u područjima nekadašnje Vojne krajine, te istovremeno povećanje njihova broja u mjestima gdje su ranije živjeli i u gradovima.

RAZVOJ ŽIDOVSKJE OPĆINE U NAŠICAMA

Židovske obitelji koje su dolazile u Našice tijekom 19. stoljeća u većini slučajeva po porijeklu su bile iz susjednih ugarskih županija (Zale, Tolnavske, Šopronske, Baranje, Bačke i Torontalske), no bilo je među njima i onih koji su dolazili iz uda-

⁹³ Popis žiteljstva od 31. XII. 1900., str. 300-307. Detaljnija analiza rasprostranjenosti Židova u kotaru Našice pokazuje naseljenost ovako. U općini Feričanci (45) raspoređeni su: Bankovci 8, Dolci 2, Feričanci 35. U općini Koški (30) raspoređeni su: Harkanovci 6, Koška 22, Prandaovci 2. U općini Našice (249) raspoređeni su: Breznica njemačka 7, Donja Motičina 8, Jelisavac 3, Markovac 9, Našice 209, Selište 6, Seona 3, Novi Zoljan 4. U općini Orahovica (116) raspoređeni su: Crnac 6, Jelas 5, Čačinci 4, Ciganuša 1, Kutovi 3, Orahovica 76, Predrievio donje, Zdenački majur 6 i Zdenci 3. U općini Podgorač (83) raspoređeni su: Budimci 8, Kršinci 2, Podgorač 54, Poganovci 12, Kelešinka 3, Vukojevci 4. U općini Šaptinovci (76) a raspoređeni su: Bokšić 5, Bokšić lug 1, Klokočevci našički 3, Teodorovac 4, Gjurgjenovac-paropilana 55, Šaptinovci 8.

⁹⁴ Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji / sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., str. 47, 304.

⁹⁵ Popis žiteljstva od 31. XII. 1910., str. 280-287. Detaljnija razdioba Židova po općinama je ovakva. U općini Feričanci (49) raspoređeni su: Bankovci 2, Dolci 4, Feričanci 37 i Gazije 6. U općini Klokočevci (87) raspoređeni su: Bokšić 3, Bokšić Lug 1, Klokočevci 2, Lila 5, Gjurgjenovac 71, Sušine 1, Šaptinovci 4. U općini Koška (23) raspoređeni su: Harkanovci 5 i Koška 18. U općini Našice (268) raspoređeni su: Donja Motičina 3, Našički breznik 1, Našice 237, Našički Markovac 13, Velimirovac 2, Našička Breznica 4, Seona 4, Novi Zoljan 4. U općini Orahovica (115) raspoređeni su: Orahovički Lipovac 20, Paušinci 2, Bukvik-Blatni Lug 1, Donje Predrievio 3, Kutovi 5, Orahovica 75 i Zdenci 9. U općini Podgorač (60) raspoređeni su: Budimci 8, Ledenik 9, Podgorač 38 i Stipanovci 5.

ljene Galicije, Češke, Moravske i Austrije (Beča). Zbog privilegija slobodnih kraljevskih gradova do 1840. Židovi su se prvo naseljavali po slavonskim selima, a onda sve više prelaze u gradove u kojima počinju osnivati svoje društveno-vjerske zajednice (heb. *kehila*, *kahal*) radi organizacije vjerskog, ali i svakidašnjeg života. Budući da do 1846. nije bilo regulacije njihove djelatnosti, osim što su se članovi trebali prijaviti kod lokalnih vlasti, ne postoje pouzdani podaci kada je koja židovska općina u Slavoniji osnovana ili da li je uopće postojala, pa se tako ne zna ni za Našice. Tek *Zakonom o društvima* iz 1852. regulirano je osnivanje židovskih općina, te su od tada u većini slavonskih gradova utemeljene židovske općine.

U Našicama se službeno (prema dokumentima, op.a.) židovska općina osniva dosta kasno, tek 1881. godine.⁹⁶ No, ona je zasigurno osnovana ranije, jer se smatra da je jedna od najstarijih u Slavoniji.⁹⁷ Vjerojatno je našička općina stupila u život kada i donjomiholjačka (oko 1864.) ali su joj se također izgubila pravila. U kasnijim dokumentima našička židovska općina se poziva na odluku *Namjesništva* iz 1864. godine (br.17171) kojom su „Pravila općine Našice“ odobrena, a tada je teritorijalno obuhvaćala cijeli našički kotar.⁹⁸ U izvještaju županijske osječke oblasti navodi se da općina ima statut od 1868. godine.⁹⁹ I većina susjednih općina osnovana je tih godina (valpovačka, orahovačka, daljska, donjomiholjačka) no matice svima u početku vodi rabin (nadrabin) iz osječke gornjogradske židovske općine, Samuel Spitzer.¹⁰⁰ Početkom 20. stoljeća kraljevska županijska oblast zatražila je od našičke općine podnašanje novih pravila, jer su stara bila manjkava, no rabin Samuel Winter ih je zamolio za odgodu jer su zatražili pripojenje *sviju Židova prebivajućih u našičkom kotaru*, a rješenja od kraljevske oblasti još nisu dobili.¹⁰¹ Na to se javila židovska općina u Podgoraču, kojoj je prijetilo ukidanje od strane našičke općine. Godine 1864. u pravilima židovske općine u Našicama navedeno je da pod nju pripadaju Židovi iz Podgorača, no ona se

šezdesetih godina odvojila od našičke općine i pokušala samostalno djelovati, s time da joj je matice vodio rabin iz Osijeka. U novim pravilima našičke židovske općine oni su židovsku općinu u Podgoraču pridodali ponovno svojoj općini. U izvještaju kraljevske županijske oblasti u Osijeku Kraljevskoj vladi navodi se da židovska općina u Podgoraču kao takva ne postoji iz razloga što nikada nije bila organizirana na temelju pravila i „inih normativa“. Ona postoji „faktično zasebice“ i to kao neka vrst „filijale“ židovske osječke gornjogradske općine, ali pripada savezu u Našicama. Imaju svoju bogomolju i „vjerouputnika“ u osobi Samuela Städtlera, te predstojnika u osobi Filipa Fuchsa. Prema izvaji ove dvojice, Städtler djeluje već preko 40 godina kao vjerouputnik, šahter i obrezivač novorođene djece. Redovite skupštine ne drže. Ugovor između židovskih općina u Osijeku i Podgoraču o vođenju matice prema izvaji Städtlar i Fuchsa ne postoji, već su se prema dogovoru pojedini slučajevi poroda, smrti i vjenčanja po vjerouputniku od 1857. godine dojavljivali osječkom rabinatu. Početkom 20. st. židovska općina u Podgoraču je brojila 15 židovskih obitelji od otprilike 80 duša. S druge strane, prema pravilima našičke općine Židovi upravne općine Podgorač i pravno potpadaju našičkoj, iako su se odcijepili od iste i osnovali svoju, jer to nisu napravili legalno. Kraljevska zemaljska Vlada je odgovorila da kao što se nije do sada miješala u unutrašnje odnose općina, „ne želi dirati niti sada u taj odnošaj“, te prepuštaju članovima općine Podgorač da sami odluče kome će pripadati.¹⁰² Godine 1910. je „statut izraelitičke bogoštovne općine u Našicama“ odobren s manjim prepravkama. Što se tiče područja i sjedišta općine, navedeno je da židovska općina u Našicama ima svoje sjedište u Našicama i obuhvaća područje upravnih općina Našice, Podgorač i Klokočevci Našički. Statut su jednoglasno prihvatili na glavnoj skupštini židovske općine u Našicama 19. rujna 1909., a u odbor su izabrani: Max Fischer, kao predsjednik općine, Josip Beran, potpredsjednik, te odbornici dr. Benko Loewinger i Samojlo Drechsler.¹⁰³

Do osamdesetih godina 19. st. Židovi u Našicama nisu imali vlastitog rabina te je vjerske obaveze obavljao *kantor* ili *šahter (kolić)*, iako se tamo tridesetih godina 19. stoljeća u popisima za kotar Našice povaljuje rabin Moyses Goldstein, no on je vjerojatno bio kantor i na tom mjestu se vrlo kratko zadržao (nešto više od godinu dana) jer se u kasnijim popisima četrdesetih godina više ne spominje.¹⁰⁴ Do dolaska prvog poznatog rabina Win-

⁹⁶ Karač, Zlatko. Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, Zagreb, 2000., str. 38.

⁹⁷ HDA, BiNZV, kut. 30/1892., spis 36 (15.798/1892.)

⁹⁸ HDA, BiNZV, kut.31./1892., spis 31 (13.214/1901)

⁹⁹ HDA, BiNZV, kut.30/1892., spis 3272/1899.

¹⁰⁰ HDA, BiNZV, kut.30/1892, spis 53 (14.455/1898.); kut. 31/2892, (spis 19., 17.245/ 1899.) Židovska općina u Gornjem Osijeku krajem 19. stoljeća tražila je izmjenu pravila te traže da se raspravi problem pridruženih općina i hoće li nadrabinat u Osijeku voditi matice samo za područje židovskih općina u Gornjem Osijeku, Donjem Osijeku, Dalju i Orahovici ili kao što je bilo do tada i za općine u Našicama, Valpovu i Donjem Miholjcu.

¹⁰¹ HDA, kut.31/1892., spis 31 (13.214/1901).

¹⁰² HDA, BiNZV, kut.31/1892., spis 17.174/1902.

¹⁰³ HDA, BiNZV, kut.512./1907., spis 7. 2890/1910.

¹⁰⁴ MOL, HL, DJ, F1 N31/1832.

tera (1876.) našički Židovi bili su pod nadležnosti osječkog rabina i županijskog nadrabina Samuel Spitzera (osječki rabin od 1856. do 1895.). Godine 1861. osječka županija je pisala da u Našicama stanuje vrlo malo Židova koji su po okolici raspršeni i *preslabi su sami za sebe hram i rabbinera uzdržavati*. Županija im dozvoljava da se ustanove kao bogoštovna općina, ali se boje da oni to *u stanju ne budu*.¹⁰⁵ Zbog toga je 1863. Spitzer izabran za nadrabina i pod njegovom upravom su sve do 1895. bile općine u Osijeku, Našicama, Donjem Miholjcu, Valpovu, Đakovu i Virovitici, odnosno bio im je dužan voditi matične knjige.¹⁰⁶ Kao što je već ranije navedeno, prvi našički rabin bio je Samuel (Samojlo) Winter. Gavro Schwarz ga nije smatrao rabinom, već „samozvanim rabinom“ jer nije imao diplomu za obavljanje rabinske službe, no očito je pohađao školu za rabina.¹⁰⁷ Prema izvješću kraljevske županijske oblasti Samuel Winter je došao u Našice 18. svibnja 1876. godine na mjesto dušobrižnika¹⁰⁸ i bio je na tom mjestu sve do 1916., kada je umro.¹⁰⁹ Kvalifikaciju za rabina potvrdio mu je đakovački rabin Sommer.¹¹⁰

Gornjogradski rabin Spitzer vodio je matice našičkoj židovskoj općini, ali se u dopisu Gradskog poglavarstva u Osijeku na predstavku židovske općine u Gornjem Osijeku u predmetu novih općinskih pravila, govori da će nadrabinat osječki i dalje biti dušobrižnik u općinama Dalju, Čepinu, Valpovu, Donjem Miholjcu, Podgoraču, Orahovici i voditi matice za sve njih osim za našičku općinu.¹¹¹ Prema dokumentima osječka židovska općina u Gornjem Osijeku je od vremena kada je ustrojen rabinat (od 1856.) vodila matice općinama u Donjem Osijeku, Dalju, Čepinu, Valpovu, Našicama, Podgoraču i Orahovici te su te općine s tadašnjim nadrabinom ugovorile stalnu godišnju plaću za te funkcije. Taj odnos je postojao sve do smrti nadrabina Samuila Spitzera u prosincu 1895., osim za općinu Našice koja se odcijepila, vjerojatno dolaskom

rabina oko 1876. te je tako ostalo i kasnije.¹¹²

Općinstvo virovitičke županije već je 1863. predložilo da se u županiji uredi rabinati i u Đakovu, Našicama i Virovitici.¹¹³ Iako *Matične knjige rabinata Orahovica* sadržavaju podatke o Židovima u Našicama s kraja 18. stoljeća do 1876., kao što je rođenje Kali Schönfeld 1796., i rođenje Babike Müller rođ. Kempner 1799. itd.,¹¹⁴ za vjerovati je da su se navedene matice u početku vodile za cijeli kotar našički (od 1856. ili 1858. godine), jer je već ranije navedeno da je matične knjige za Donji Osijek, Dalj, Čepin, Valpovo, Donji Miholjac, Podgorač, Orahovicu i Našice vodio nadrabina u Osijeku. Što se tiče Našica, njih je vjerojatno upisivao u zajedničku maticu (čak se na naslovnoj stranici matice, navodi da su to matice okruga Našice, koji obuhvaća Orahovicu, Podgorač i južnu Mađarsku itd., op.a.) sve do 1876., kada se našička općina izdvaja i rabin Winter joj samostalno počinje voditi matične knjige koje su se vodile sve do početka Drugog svjetskog rata. Po vjerskom usmjerenju na samom početku, našička općina je bila ortodokсна, da bi se kasnije preoblikovala u reformiranu, možda od dolaska novoga rabina. Već devedesetih godina 19. st. ona za sebe tvrdi da je reformirana.¹¹⁵

Uz općinu su bile organizirane i popratne institucije. U prvom redu to je bilo dobrotvorno društvo *Hevra Kadiša* (sveto društvo) koje je unajmljivalo ili kupovalo zemljište za groblje, brinulo se oko pogreba i pružalo pomoć i usluge u svakodnevnom društvenom i vjerskom životu. Kada je osnovana *Hevra Kadiša* u Našicama i kada je kupljeno groblje za potreba našičke židovske zajednice ne zna se točno. U *Jevrejskom almanahu* iz 1927. godine u „Statistici Jevrejstva Kraljevine S.H.S.“ navodi se da je groblje utemeljeno 1865. godine,¹¹⁶ no ne možemo sa sigurnošću potvrditi ovaj podatak. Možemo pretpostaviti da je *Hevra Kadiša* počela djelovati neposredno nakon smrti prvog Židova u Našicama, a prema nadgrobnim spomenicima to bi moglo biti tridesetih godina 19. stoljeća. Židovsko groblje u Našicama nalazi se u Ulici Mavre Spitzera. Pored groblja bila je sagrađena kuća za čuvara

¹⁰⁵ HDA, BiNZV, kut.411/1899. spis 15/1899., doc. 327/1861.

¹⁰⁶ HDA- Kraljevsko namjesničko vijeće Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, (dalje Namjesničko vijeće), kutija 158./ 1861.-1864., sv. 15., spis 11748./1863.

¹⁰⁷ HDA, BiNZV, kut.30/1892., spis 25; dokument 8272/1899. Gavro Schwarz, rabin u Karlovcu - predstavka za uredjenje kvalifikacije i službenih odnošaja rabina.

¹⁰⁸ HDA, BiNZV, kut.30/1892., spis 8272/1899.

¹⁰⁹ Volner. Demografska, str. 462-463.; Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama //Našički zbornik 3., Našice, 1997., str. 167.; Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama //Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb, 1998., str. 406.

¹¹⁰ HDA, BiNZV, kut.30/1892., spis 8272/1899.

¹¹¹ HDA, BiNZV, kut.31/1892., spis 26 (19.979/1900)

¹¹² HDA, BiNZV, kut.30./1892. , spis 29 (8743/1901); kut.31./1892., spis 29 (24909/1900; 3188/1901.)

¹¹³ HDA, BiNZV, kut. 31./1892., spis 15, doc. 2570/1900.

¹¹⁴ H. VOLNER, Demografska kretanja Židova u kotaru Našice, 462. ; HDA, BiNZV, kut.30/1892., spis 53/1898.HDA, BiNZV, kut. 30/1892., spis 36 (15.798/1892.) u županijskom dopisu o ustroju židovskih općina devedesetih godina piše da se matične knjige u Našicama vode od 1858. godine.

¹¹⁵ HDA, BiNZV, kut. 30/1892., spis 36 (15.798/1892.)

¹¹⁶ Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927.-1928.), III. godišnje, Vršac, 1927., str. 202.; Švob. Židovi u Hrvatskoj, II., str. 343.

groblja, ali i spremište za čuvanje kola za prijevoz pokojnika i pogrebne opreme.¹¹⁷ Danas je groblje u jako lošem i zapuštenom stanju, iako se pokušava obnoviti.

Sinagoga je u Našicama kasnila za osnutkom židovske općine. Od sredine 50-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj se počinju graditi sinagoge kao javne vjerske zgrade. Do tada su to bili molitveni prostori (jedna soba) uglavnom u unajmljenim, kasnije i kupljenim kućama i stanovima.¹¹⁸ U Našicama je moderna sinagoga građena od 1893. do 1898., kada je i završena gradnja (srušena je 1942.).¹¹⁹ Sinagoga je bila smještena na raskrižju dviju važnijih ulica (J. J. Strossmayera i V. Lisinskog), gotovo u samom centru grada i pripadala je grupi sinagoga s dva tornja na pročelju.¹²⁰ Iako nisu sve do devedesetih godina 19. stoljeća imali zasebnu sinagogu, naškički su Židovi imali molitveni dom, no ne zna se točno gdje i u čijoj kući.¹²¹ Potvrdu za to nalazimo i u Sabljarovom *Miestopisnom rječniku* iz 1866.¹²² u kojem se navode mjesta koja su oko šezdesetih godina 19. stoljeća imala molitvene domove (*Bethaus*). Uz ostale, navodi se da Našice imaju molitveni dom. To nije u formalnom smislu bila sinagoga, jer se one smiju graditi tek nakon 1860. godine, već je to bila molitvena prostorija unutar nečije privatne kuće.¹²³ Uz novu sinagogu sagrađena je bila i stambena zgrada sa stanom za rabina i zbornicom s učionicom.¹²⁴ Iako je uz sinagogu izgrađena učionica, djeca naškičkih Židova uglavnom su pohađala opće pučke škole u Našicama. U Našicama se pokušala pokrenuti Konfesionalna židovska škola, ali židovska općina nije zadovoljavala uvjete za pokretanje škole jer nije imala dovoljno financijskih sredstava, a upitno je bilo i obrazovanje rabina koji je trebao voditi nastavu. U prilog nepokretanju naškičke škole išla je i odluka susjednih židovskih općina (valpovačke, donjomiholjačke) koje nisu željele financijski potpomognuti pokretanje škole, pa je županija odlučila da se dozvoli za ustrojenje židovske škole u Našicama može podijeliti tek onda kada Naškička židovska općina dokaže da ima dovoljno sredstava za uzdržavanje učitelja, što ova nije učinila,¹²⁵ a

¹¹⁷ Brdarić, Zvonimir. Židovi u Našicama, Našice, 1996., str. 28.

¹¹⁸ Karač. Arhitektura, str. 5.

¹¹⁹ Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927.-1928.), str. 202.; Brdarić. Dva stoljeća, str. 415.

¹²⁰ Karač. Arhitektura, str. 38.

¹²¹ Švob. Židovi u Hrvatskoj, II., str. 343.

¹²² Sabljar. Miestopisni, str. 272.

¹²³ Dobrovšak. Razvoj, str. 279.

¹²⁴ Brdarić. Židovi u Našicama, Našice, 1996., str. 26.

¹²⁵ HDA, Namjesničko vijeće, kutija 158./ 1861.-1864., spis 17171/1863.

učionica se ionako koristila samo za osnove Talmud Tore, te su vjersko obrazovanje dobivali od rabina koji bi vjeronauk održavao unutar pučke škole.¹²⁶

Od sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća sve više naškičkih Židova sudjeluje u kulturnom, političkom i privrednom životu Našica. Od 1860. sudjeluju u radu gradskih vijeća i županijskih skupština, utemeljitelji su brojnih naškičkih društava i promicatelji su modernizacije. Uz osnivanje vlastitih konfesionalnih društava, naškički Židovi su se uključivali i u rad ili su suosnivači mjesnih društava. Potkraj osamdesetih godina u Našicama je već bilo četiri takva društva: *Hrvatsko pjevačko društvo Lisinski*,¹²⁷ *Dobrovoljno vatrogasno društvo*, *Učiteljsko društvo* i *Obrtničko – radničko društvo*.¹²⁸ Naškički Židovi su bili njihovi članovi ili osnivači.¹²⁹

Iako su na početku doseljavanja bili samo pučkarci, sitni trgovci, gostioničari i obrtnici (mesari, krojači, stolari i dr.), gospodarskim razvojem Našica omogućeni su im unosniji poslovi i sudjelovanje u poduzetničkim pothvatima i pokretanju manufakture. Krajem 19. stoljeća Našice su doživjele značajan razvoj i napredak. U blizini Našica 1873. osnovana je vrlo značajna drvna industrija u Đurđenovcu, koja je doprinijela jačanju gospodarske, trgovačke i obrtničke djelatnosti. Izgradnja pruge Osijek-Našice 1893. dovela je do novog doseljavanja u naškički kraj, ne samo Židova već i ostalih Nijemaca, Čeha, Slovaka i Mađara.¹³⁰ Nisu samo Židovi pojedinci sudjelovali u izgradnji pruge Osijek – Našice, već je s udruženim kapitalom u kojem su dominirali Židovi, izgrađena i željeznička pruga od Našica do Virovitice, pa nadalje do Bjelovara i Križevaca.¹³¹ Početkom dvadesetog stoljeća naškički Židovi bili su uključeni i u plan izgradnje željezničke pruge Našice – Đakovo do koje na kraju

¹²⁶ Kranjčev. Osnovna škola, str. 65. Vjeronauk u Nižoj općoj školi u Našicama za Židove izvodio je rabin Samuel Winter.

¹²⁷ Volner. Demografska, str. 467.; Brdarić, Zvonimir. Izrada i posveta društvene zastave HPD „Lisinski“, Našice 1939. godine// Naškički zbornik 4, Našice, 1999., str. 119.-130. Jedan od suosnivača HPD „Lisinski“ bio je Žiga Heim iz Našica, velepoduzetnik, koji je bio i predsjednik toga društva. Pri izradi zastave društva prilogom je pomogla i Židovska bogoštovna općina Našice te brojni Židovi (Vilko Mermelstein, Vinko Wollner, Samuel Drechsler, Mavro Silberberg, Hinko Fuchs, Hugo Singer, Herman Salzberger, Aron Polak, Dane Mogan, Miško Weisz, Vlatko Stern, Leopold Sonnenschein, Izidor Marmelstein i dr.)

¹²⁸ Brdarić. Židovi u Našicama, Našice, 1996., str. 20.; Kranjčev. Osnovna škola, str. 61.

¹²⁹ Brdarić. Dva stoljeća, str. 412-413.

¹³⁰ Kranjčev. Osnovna škola, str. 61.

¹³¹ Volner. Demografska, str. 463.

nije došlo.¹³²

Usporedno s postupnom integracijom u društvo, kulturni i društveni život našičke židovske zajednice krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilježi razna previranja, od podjele između ortodoksnih vjernika i umjerenih, do aktivnog uključivanja u hrvatsku zajednicu u kojoj žive do pojave asimilacije, cionizma, ali i antisemitizma koji se javlja od osamdesetih godina 19. stoljeća.

Cionistički pokret koji se oblikovao tijekom 80-ih godina 19. stoljeća u Europi prvenstveno među Židovima istočne Europe, sa svojim idejama stigao je u Slavoniju tek nakon prvog Cionističkog kongresa 1897. godine. Na Prvom svjetskom cionističkom kongresu u Baselu, u kolovozu 1897. sudjelovali su predstavnici slavonskih Židova, i to osječki rabin Aharon (Armand) Kaminka,¹³³ i đakovački rabin dr. Marcus Mordekhaj Ehrenpreiss sa ženom Ernestine.¹³⁴ Koliki je utjecaj cionizma bio na našičke Židove, još uvijek je nepoznato. Međutim, zbog blizine Đakova, ali i Osijeka koji će postati središte cionističkog pokreta do Prvog svjetskog rata, može se pretpostaviti da su se ideje širile, iako ne u mjeri u kojoj su to očekivali cionistički rabini jer tadašnji đakovački rabin M. Ehrenpreis piše da su u vrijeme njegova službovanja u Đakovu njegove propovijedi o cionističkom pokretu bile „vapaj u pustoši“. Njegovi govori su se slušali, ali nisu se shvaćali niti prihvaćali.¹³⁵ Da se cionistička ideja širila ovim prostorima, osobito u virovitičkoj županiji, govori činjenica da je Osijek postao središte cionističkog pokreta te su pod utjecajem osječkog predsjednika općina Huga Spitzera odr-

¹³² Bijelić, Borislav. Od iluzije do zbilje i nazad: Nikada realizirani projekt gradnje vicinalne željeznice Našice-Đakovo//Zbornik Muzeja Đakovštine, br. 6., Đakovo, 2003., str. 47-66.

¹³³ Aharon (Armand) Kaminka, (Berdichev, 1866.-1950.), studirao je u Berlinu i Parizu, došao iz Češke gdje je bio rabin u reformskoj zajednici u Osijek da bi na mjestu rabina proveo tri godine (1897-1900). Bio je tajnik bečke podružnice Alliance. Godine 1924. osnovao je Maimonides University u Beču, a od 1926. predavao je Talmud na Bečkom sveučilištu. Došao je u Palestinu 1938., Enc. Judaica, vol.10, 729-730.

¹³⁴ Marcus Mordehaj Ehrenpreiss (1869.-1951.), rođen u Lvovu, otpočeo služiti rabinsku službu u Đakovu četiri godine (1896.-1900.), da bi nakon toga bio postavljen za Vrhovnog rabina Bugarske i odlazi u Sofiju. Od 1914. vrhovni je rabin u Stocholmu gdje je puno utjecajni i plodniji kao autor, vidi: Enc. Judaica, vol. 6, str. 509-510.

¹³⁵ Židovska smotra, novine koje su izlazile prvo u Zagrebu, a zatim u Osijeku od 1906. do 1914., a urednik im je bio Aleksandar Licht. Ehrenpreis, dr. Marko. Decenij cionizma – predavanje održano 12. rujna 1906. u cionističkom društvu „Teodor Herzl“ u Osijeku, nakladom cionističkog društva „Teodor Herzl“, Dionička tiskara, Zagreb, 1906.; Ehrenpreis., Decenij cionizma, str. 3-4.

žani Cionistički kongresi 1904. i 1906. u Osijeku, 1908. u Zemunu i 1909. u Brodu na Savi gdje je stvoreno *Zemaljsko udruženje Cijonista južnoslavenskih krajeva*. Pod utjecajem cionističkog pokreta, osnivala su se i cionistička društva po Slavoniji. Među prvima, takvo društvo je osnovano u Vinkovcima („Zion“, 1904.) i u Osijeku („Theodor Herzl“, 1906.), a u Đakovu židovsko cionističko udruženje *Morija*. Koliko je za sada poznato, u Našicama nije došlo do osnivanja sličnog društva.

Sve aktivnosti židovskih općina, pa tako i našičke, prekinute su izbijanjem Prvog svjetskog rata. U vrtlogu Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) našli su se kao i svi ostali stanovnici i našički Židovi. Na početku izbijanja rata austrougarski Židovi (s time i hrvatski) bili su patriotski usmjereni i dijelili su opći nacionalni zanos sa svim pripadnicima Monarhije, pa i u mobilizaciji (mobilizirano je u Monarhiji 350.000 Židova), da bi na kraju rata imali drugačiji stav jer su se raspadom Austrougarske i oni kao zajednica podijelili među novostvorenim državama. Židovska zajednica u Hrvatskoj sudjelovala je u austrougarskoj vojsci i u svjetskom ratu podnosila je sve napore kao i drugi građani, te su neki od njih zauzeli istaknute položaje u domobranstvu i austrougarskoj vojsci općenito. Dosta ih je stradalo, nestalo ili bilo ranjeno.

Završetkom rata, kao i svi građani Hrvatske, našli su se u problemima zbog nove političke situacije koja je uzrokovana stvaranjem nove države. Dijelu Židova prijetio je izgon (zbog neimanja državljanstva/zavičajnosti) te su nerijetko bili i mete antisemitskih ispada, posebice *Zelenog kadra*. Tako je u listopadu 1918. godine u Našice stigla pobunjena vojska koja je počela „haračiti“ po Našicama. Ponajviše su se pljačkali dućani i to židovski (Goldfinger, Kohn, Goldstein, Herzog), ali se pljačkalo i ostalo stanovništvo. Sve su gostionice opustošene i demolirane.

U Prvom svjetskom ratu poginulo je 37 Našičana i njihova imena upisana su na spomen ploči u našičkoj župnoj crkvi, no među njima nema Židova.¹³⁶

ŽIDOVI U NAŠICAMA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918.-1941.)

Završetkom Prvog svjetskog rata nastale su velike promjene u političkom, administrativnom, ekonomskom i društvenom razvoju Hrvatske. Nastaju promjene državnih granica i nove unutarnje

¹³⁶ Kranjčev, Branko. Našice u prijelomnim godinama 1918. i 1919. godine//Našički zbornik 8, Našice, 2007., str. 351-373. U radu korišten rukopis Ljuboslava Kuntarića, Kroz život i vrijeme od 1917. do 1924.

podjele zemlje, najprije na oblasti, kasnije na banovine. Dolazi do novih migracija stanovništva u Slavoniji, odlaze mnogi Nijemci, Židovi i Mađari, posebno oni koji su radili u administraciji i željeznici, a doseljavaju se Srbi, Crnogorci, Bosanci i drugi. Prvi popis proveden nakon Prvog svjetskog rata (1921.) popisao je 20.562 Židova u Hrvatskoj, a zadnji popis iz 1931. ukupno 21.505 Židova. Godine 1921. u kotaru Našice živjelo je 339 Židova (Budimci 0, Čačinci 11, Feričanci 13, Đurđenovac 0, Klokočevci 73, Koška 10, Našice 220, Obradovci 4, Orahovica 44, Podgorač 23, Vanjske Našice 0 i Zdenci 1).¹³⁷ Deset godina kasnije dolazi do blagog smanjenja od 25 osoba. Tako ih je u kotaru Našice 1931. popisano 314, a raspoređeni su po općinama: Budimci 2, Čačinci 8, Feričanci 14, Đurđenovac 47, Klokočevci 6, Koška 14, Našice 161, Obradovci 6, Orahovica 41, Podgorač 9, okolica Našica 5 i Zdenci 1.¹³⁸ Ukupan broj Židova se smanjio u gotovo svim općinama Slavonije, pa tako i Našicama, a u nekim selima potpuno nestaju ili im se drastično smanjuje broj. Tako je u Našicama 1921. bilo 220 Židova, a 1931. ih je 161. Najbolji primjer za manja mjesta su Klokočevci u kojima ih je 1921. bilo 73, a 1931. samo šest. Koji je uzrok ovog naglom padu, još nije poznato. Činjenica je da Židovi u međuratnom razdoblju migriraju dalje, ne samo u gradove s bržim ekonomskim razvojem (osobito u Zagreb, Osijek) unutar Hrvatske, već se iseljavaju u ostale europske zemlje ili još dalje (npr. Amerika).¹³⁹

Nakon Prvog svjetskog rata, stvaranjem najprije Kraljevine SHS, a zatim Kraljevine Jugoslavije, sve se židovske općine ujedinjuju u *Savez Jevrejskih ispovednih opština Jugoslavije* 1919. godine sa sjedištem u Beogradu. Savez općina je osnovan na inicijativu Huga Spitzera iz Osijeka. U židovskim zajednicama Hrvatske, pa time i u Slavoniji, nastaju promjene u načinu života. U većini židovskih zajednica u međuratnom razdoblju prevladala je reformrska struja, a dio Židova se asimilirao u društvo. Cionistički pokret koji se počeo razvijati krajem 19. stoljeća, nakon završetka Prvog svjetskog rata zahvatio je sve slavonske Židove, pa tako i našičke. Tijekom tridesetih godina cionisti su već dobili većinu u izborima za općinska rukovodstva i dominirali su u većini općina. Kada je osnovana cionistička organizacija u Našicama još se uvijek ne zna, ali je postojala prije tridesetih godina 20. st., pod nazivom *Cionističko udruženje*. Tridesetih godina predsjednik *Cionističkog udruženja* bio je

Hermann Salzberger. Društvo je imalo knjižnicu pri općini.¹⁴⁰ Nekoliko godina kasnije (1937.) tražila se promjena imena u *Mjesna organizacija cionista u Našicama*, kao i potvrda pravila. Što se dogodilo s organizacijom i da li je promijenila ime, zbog nedovoljno dokumenata ne znamo (u košuljici HDA pod tim predmetom nađen je samo jedan primjerak pravila *Saveza cionista Jugoslavije* po kojem su se mjesna pravila trebala napisati, op.a.).¹⁴¹ Tridesetih godina u Našicama, uz *Cionističko udruženje*, s radom je nastavilo i društvo *Hevra Kadiša* kojem je predsjednik bio Miška Weiss.¹⁴² Tih godina predsjednik židovske općine u Našicama bio je Vinko Wollner, potpredsjednik dr. Dane Mogan, pročelnik hrama Julio Reich, a kantor Jakob Schmelzer.¹⁴³

Židovi i nadalje sudjeluju u gospodarskom razvoju Našica. Podatke o kojim su se sve djelatnostima bavili nalazimo u „Registru obrtnika kotara Našičkog od 1891. do 1931. i od 1936. do 1941“. To su trgovačke, ugostiteljske, obrtničke djelatnosti, kao i slobodna zvanja, namještenici, činovnici i radnici. Veletrgovci su bili: Samuel Drechsler, Josip Ripp, Hugo Singer, Hugo Sonnenschein, Milan Wollner i dr., mlinar je bio Vilim Čerkovski, Aron Pollak bio je trgovac i krčmar, trgovci su bili: Julio Bernfest, Ferdo Fuchs, Geza Herzog, Eugen Kendl, Marko Preiss, Josip Rosenberg, Jakob Schmidt, Bartol Stein i dr., gostioničari su bili Leo Fuchs, Joco Schmidt, Aleksandar Schwartz, Miško Weiss, urar je bio Maynhard Gross, a postolar Marko Kohn. Liječnik je bio dr. Izak Heršković, a odvjetnik Dane Mogan i drugi.¹⁴⁴ Kao i u prethodnom razdoblju našički Židovi sudjeluju u svim sferama kulturnog i društvenog života Našica, uključeni su i dalje u rad lokalnih društava, ali i svojih konfesionalnih. Iako nema puno podataka o rabinima, između dva rata zabilježena su imena rabina dr. Miroslava Šaloma Freibergera koji je bio na zamjeni u Našicama godine 1929. i 1931. i nadrabina dr. Simon Ungara koji je bio zamjena 1929. i 1932.. Negdje oko 1930. godine u Našice na mjesto rabina dolazi Jakob Schmelzer (oko 1927. je bio već službeni našički kantor) koji će ostati tu sve do odlaska u logor 1942. godine.¹⁴⁵

¹³⁷ Švob. Židovi u Hrvatskoj, II., str. 344.

¹³⁸ Švob. Naseljavanje Židova, str. 192-194.; Švob. Židovi u Hrvatskoj, II., str. 344.

¹³⁹ Švob. Naseljavanje Židova, str. 192.

¹⁴⁰ Statistika Jevrejstva Kraljevine S.H.S.//Jevrejski almanah za godinu 5688/1927/1928, Vršac, 1927.

¹⁴¹ Pravila društava 1845.-1945., tematski vodič, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2000., str. 113.-114. Zahvaljujem gospodinu Branku Kranjčevu što me upozorio na ovaj dokument.

¹⁴² Jevrejski almanah, str. 210.

¹⁴³ Isto, str. 210.

¹⁴⁴ Brdarić. Židovi u Našicama, Našice, 1996., str. 14.-16.

¹⁴⁵ Isto, str. 27.

Holokaust je prekinuo život našičke židovske zajednice. U Našicama i okolici je pred izbijanje samog rata, godine 1940., prema popisu *Saveza jevrejskih veroispovednih opština* bilo 229 Židova, predsjednik je bio Miska (Miška) Weiss, a zadnji rabin Jakob Schmelzer.¹⁴⁶ Prema sjećanjima preživjelih, do travnja 1941. u Našicama je živjelo 130 članova židovskih obitelji razne životne dobi.¹⁴⁷

Židovska općina nestala je u holokaustu, a sinagoga je srušena. Ono malo Židova što je preživjelo (prema nekim podacima 34 našička Židova su preživjela, op. a.), preselilo se u Zagreb ili dalje u Hrvatsku ili su se iselili u novostvorenu državu Izrael tako da danas u Našicama gotovo nema Židova.

U ovim kratkim crtama opisana je povijest židovske zajednice u Našicama, međutim da bi smo u cjelini sagledali život našičkih Židova, predstoje nam još godine i godine istraživanja. Iz ovog možemo jedino vidjeti da je njihov život, način ponašanja, sudjelovanje u gospodarskom i kulturnom životu dokaz da su bili neraskidivi dio Našica.

(MB)

---

¹⁴⁶ Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919.-1969., Beograd, 1969., str. 205.

¹⁴⁷ Brdarić. Dva stoljeća, str. 407.